

परिच्छेद एक शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

महादेव अवस्थीको जन्म २०१६/७/१० गते महाकाली अञ्चलको सिगास गाउँपालिका-२, धौलाडी, बैतडी जिल्लामा भएको हो ।^१ उनी बुवा कृपाचार्य अवस्थी र आमा रुक्मिणी अवस्थीका छोरा हुन् । महादेव अवस्थीको न्वारनको नाम पनि महादेव नै हो । महादेव अवस्थीको व्यक्तिगत विवरणबाट प्राप्त जानकारी जन्म मध्यम वर्गीय परिवारमा भए पनि ज्योतिष वाजे नन्दलाल अवस्थी, पण्डित पिता कृपाचार्य अवस्थी र साक्षर माता रुक्मिणी अवस्थीका स्नेहमय लालनपालनमा उनको बाल्यकाल बितेको पाइन्छ । उनले त्यहाँ केही वर्ष बिताए । त्यसपछि अध्ययनका सिलसिलामा उनी डडेल्धुरा, पाल्पा, तौलिहवा, भारतको ऋषिकेश हुदै दाङ र काठमाडौँसम्म पुगे । हाल उनले आफ्नो कार्यक्षेत्र काठमाडौँलाई बनाएका छन् । उनले नेपाली साहित्यमा एम.ए. तथा पीएच.डी. गरेका छन् । उनी २०३९/२/२४ देखि हालसम्म त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्राध्यापन पेशामा कार्यरत छन् । उनी २०६६/१०/२१ देखि २०७०/१०/२० सम्म नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान प्राज्ञ परिषद् सदस्य पनि रहेका थिए ।^२

बाल्यकालमा आफ्ना बाजेबाट धेरै अर्ती, उपदेश सुनेर सत्मार्गतिर लागेको र विद्यालय जान थालेपछि गुरुहरूबाट जीवनमा केही गर्ने प्रेरणा प्राप्त गरेको कुरा अवस्थी बताउँछन् । यही कारणले नै अवस्थीले बाल्यावस्थादेखि नै आफ्नो पठनपाठनलाई निरन्तरता दिँदै जीवनपथमा अघि बढेको पाइन्छ । विद्यार्थी जीवनदेखि नै नेपाली साहित्यप्रति आकर्षित अवस्थीलाई महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रभाव पारेपछि उनको कलम साहित्य सृजनामा लागेको देखिन्छ । साहित्यिक क्षेत्रमा केही गरौँ भन्ने भावनाले प्रवेश गरेका अवस्थीको प्रथम प्रकाशित कृति **बैतडेली उपभाषिका : एक अध्ययन** (लेख, एँसेलु, २०३४) हो ।

^१ महादेव अवस्थीको व्यक्तिगत विवरणबाट प्राप्त जानकारी ।
^२ ऐजन

अवस्थीका प्रकाशित कृतिहरू बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिंगी प्रयोग (२०४५), बैतडेली भाषिकाका केही पक्ष (२०५८), प्रकीर्ण पर्यवेक्षण (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४), एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष (२०६४), बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन-प्रक्रिया (२०६५), खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य (२०६५) हुन् ।

अवस्थीले थुप्रै किताबहरूको सहसम्पादन तथा सहलेखन गरेका छन् । उनले सहसम्पादन तथा सहलेखन गरेका किताबहरू नेपाली कथा-भाग १, २ र ३ (२०४८-२०५५), सरल नेपाली शृङ्खला 'क', 'ख' र भाग १-८ (२०४७), सरल नेपाली व्याकरण र रचना, भाग 'क', 'ख' र भाग १-८ (२०४८), नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग १ र २ (२०५२), अनिवार्य नेपाली कृति समीक्षा (२०५५), बुद्धिको पदोन्नति (२०५६), अनिवार्य नेपाली बोध र अभिव्यक्ति (२०५६), नयाँ नेपाली शृङ्खला , भाग 'क', 'ख' र भाग १-१० (२०५६), नेपाली बाल विश्वकोश (२०६०), एकता बृहत् नेपाली-अंग्रेजी कोश (२०६७), सबैको नेपाली (२०६७), एकता कम्पिहेंन्सिभ इंग्लिस-नेपाली डिक्सनरी (सन् २०१०), भानु विमर्श (२०७२), भानुभक्त दुई सय वर्ष (२०७२) आदि हुन् । यसका अतिरिक्त उनले नेपाली व्याकरणका किताबहरू सहलेखन रहेका छन् । उनको सहलेखन रहेका नेपाली व्याकरणका किताबहरू निम्न माध्यमिक नेपाली व्याकरण (२०४८), अनिवार्य नेपाली व्याकरण (२०५६) र नेपाली व्यावहारिक व्याकरण र अभिव्यक्ति (२०५३) हुन् ।

महादेव अवस्थीका थुप्रै फुटकर लेख रचनाका प्रकाशन आदिवाट पनि नेपाली साहित्यमा परिचित छन् । उनका कृतिहरूको अध्ययन गरी उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको सामान्य परिचय दिइनुका साथै उनको रुचि, स्वभाव वा प्रवृत्तिलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

विद्वान् तथा समालोचकहरूका अनुसार विविध विधामा कलम चलाउने अवस्थीका सबै कृतिहरू नवीन र विशिष्ट छन् । यस शोधपत्रको मुख्य समस्या साहित्यकार महादेव अवस्थीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसका निम्ति निम्नलिखित समस्यालाई समेटि शोधपत्र तयार पारिएको छ :

- (क) महादेव अवस्थीको जीवनी केकस्तो छ ?
- (ख) महादेव अवस्थीको व्यक्तित्व केकस्तो छ ?
- (ग) महादेव अवस्थीका कृति केकति र केकस्ता छन् ?

१.३ उद्देश्यकथन

उपर्युक्त समस्यालाई नै यस शोधकार्यको मूल समस्याको रूपमा लिइएको छ र यिनै समस्याहरूको ठोस, विस्तृत र तथ्यपरक अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि प्रस्तुत शोधकार्य निम्नलिखित उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) महादेव अवस्थीको जीवनीको अध्ययन गर्नु,
- (ख) महादेव अवस्थीको व्यक्तित्वका विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन गर्नु र
- (ग) महादेव अवस्थीका साहित्यिक कृतिहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका महादेव अवस्थी र उनका कृतिका बारेमा केही लेखक तथा समीक्षकहरूले चर्चा-परिचर्चा गरेका छन् ।

कुनै पनि नयाँ तथ्य, ज्ञान तथा सिद्धान्तको खोजी गर्न त्यससँग सम्बन्धित विभिन्न लेख, रचना, अध्ययन प्रतिवेदन तथा शोध अध्ययनहरूको अध्ययन गरी समीक्षा गर्नुपर्ने हुन्छ । महादेव अवस्थीका जीवनी र व्यक्तित्वको बारे गहन अध्ययन हुन सकेको छैन तापनी उनका प्रकाशित कृतिहरूका बारेमा भएका सामान्य अध्ययनलाई कालक्रमिक रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

घनश्याम कँडेलले **नेपाली समालोचन** (२०५५) मा अवस्थीका बारेमा चौथो चरणका नबोदित समालोचकहरूमध्ये एक जना अवस्थी हुन् भनी मूल्याङ्कन गरेका गरेका छन् ।

घटराज भट्टराईले **नेपाली लेखककोश** (२०५६) मा भाषिक अनुसन्धान बाल रचनाको लेखन र साहित्य समीक्षा जस्ता विषयमा अवस्थीको योगदान छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

नरेन्द्रराज प्रसाइले नेपाली साहित्यका समालोचक समालोचना (२०५७) पुस्तकमा नेपाली समालोचनाको चौथो चरण (२०२५ देखि हालसम्म) स्थापित समालोचकहरूमध्ये महादेव अवस्थी एक हुन् भनी उल्लेख गरेका छन् ।

घनश्याम नेपालले नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास (२००९) मा उत्तर प्रयोगकालीन युगमा सक्रिय समालोचकका रूपमा अवस्थीलाई चिनाएका छन् भनी उल्लेख गरेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठीले 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता' (२०६१) पुस्तकमा मन्तव्य प्रस्तुत गर्ने क्रममा अवस्थीको सिङ्गो जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व समेटेर आफ्नो विचार यसरी अभिव्यक्त गरेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण प्रसाद गौतम प्रायोगिक खण्ड रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (२०६९) मा कविताका समालोचना समालोचकका रूपमा अवस्थीलाई चिनाएको छ ।

एकनारायण पौडेलले आधुनिक नेपाली समालोचनाको इतिहास (२०७०) मा नेपाली जीवनपरक समालोचना र विधागत सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक समालोचना गर्ने समालोचकका रूपमा अवस्थीलाई चिनाउका छन् ।

विष्णु प्रभातले साहित्यकार कलाकार परिचयकोश (२०७०) मा अवस्थी व्यक्तिगत विवरण र उनका कृतिहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

माथि प्रस्तुत गरिएका टिप्पणी तथा समीक्षाले महादेव अवस्थी र उनको लेखनको बारेमा सामान्य जानकारी प्रस्तुत गरेका छन् । यी पूर्व अध्ययनलाई हेर्दा उनाका बारेमा केही चर्चा परिचर्चा मात्र भएको पाइन्छ । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र पक्षको व्यवस्थित अध्ययन हालसम्म पनि हुन सकेको छैन । त्यसकारण यही अभावको परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यका साथै व्यक्ति र कृतिपरक अनुसन्धानलाई परम्परालाई अगाडि बढाउन प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ । यस शोधपत्रले महादेव अवस्थी जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

यसप्रकार उपयुक्त पूर्वकार्यमा चर्चा गरिएका समीक्षात्मक टिपोट, विवरण, टिप्पणी यस शोध कार्यमा सामान्यतः सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

१.५ शोधकार्य औचित्य

साहित्यकार महादेव अवस्थीले नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएको तर उनका बारेमा यथेष्ट खोज अनुसन्धान नभएकोले उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा अध्ययन गरिनु महत्वपूर्ण हुने भएकाले यो शोधकार्य औचित्यपूर्ण भएको छ । नेपाली साहित्यिक क्षेत्रमा आफ्नै छुट्टै स्थान स्थापना गरिसकेका अवस्थीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गरी प्रकाशमा ल्याउनु महत्वपूर्ण कार्य हो । उनका बारेमा सर्वप्रथम व्यवस्थित र समग्र रूपमा गरिने अध्ययन अनुसन्धान औचित्यपूर्ण हुनेछ । यसले महादेव अवस्थीका बारेमा जानकारी राख्न चाहने पाठक विद्यार्थीका लागि सहयोगी हुनेछ । यसका साथै नेपाली साहित्यमा स्रष्टाको व्यक्तिपरक तथा जीवनमूलक अनुसन्धान परम्परामा सहयोग गर्ने भएको हुँदा यस शोधकार्यको महत्वसमेत पुष्टि भएको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्यमा महादेव अवस्थीको हालसम्मको समग्र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गरिएको छ । उनका कृति पुस्तककार तथा फुटरूपमा पनि प्रकाशित छन् । उनको कृतिहरूको परिचयका साथै उनको समग्र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको छोटो अध्ययन गरिएको छ । यो नै शोधकार्यको मुख्य क्षेत्र र सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरी प्राथमिकता तथा द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । महादेव अवस्थीका प्रकाशित कृतिहरू प्राथमिक स्रोतका सामग्रीका रूपमा रहेका छन् भने यी कृतिका बारेमा गरिएका समिक्षा,टिप्पणी,शोधपत्र आदि द्वितीयक सामग्रीको रूपमा रहेका छन् । शोधनायकसँगको प्रत्यक्ष भेटघाट,ईमेल इन्टरनेट,प्रश्नोत्तर तथा लिखित अन्तरवार्तालाई सामग्रीसङ्कलनको मूलआधार बनाएको छ । शोधनायकबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा पुस्तकालयीय,क्षेत्रीय विधिबाट सङ्कलित सामग्रीको वैज्ञानिक विधिबाट अध्ययन विश्लेषण गरी प्रस्तुत शोधपत्रका लागि आवश्यक सामग्रीसङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणविधि

प्रस्तुत शोधपत्रका लागि सङ्कलित सामाग्रीलाई विशेष गरी परम्परित पद्धतिको प्रयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै सामाग्रीको प्रकृतिअनुसार जीवन, व्यक्तित्वका लागि जीवनपरक र प्रभावपरक विश्लेषणविधिको प्रयोग यस शोधपत्रमा गरिएको छ भने कृतित्वको अध्ययन लागि सङ्कलित सामाग्रीलाई विश्लेषणात्मक अध्ययनविधिका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । मूल रूपमा प्रस्तुत शोधपत्र जीवनीपरक, व्यक्तित्वपरक र कृतिपरक जस्ता विश्लेषणविधिको प्रयोग गरी तयार पारिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको स्वरूप र संरचना व्यवस्थित गर्नका लागि निम्नलिखित परिच्छेदमा विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षक छुट्याएर विश्लेषण गरिएको छ :

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : महादेव अवस्थीको जीवनी

परिच्छेद तीन : महादेव अवस्थीको व्यक्तित्व

परिच्छेद चार : महादेव अवस्थीको कृतित्वको अध्ययन

परिच्छेद पाँच : सारांश तथा निष्कर्ष

परिशिष्ट : महादेव अवस्थीसँग लिइएको लिखित अन्तवार्ता
अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्रीसूची राखिएको छ ।

परिच्छेद दुई

महादेव अवस्थीको जीवनी

२.१ विषयप्रवेश

जीवनीमा जीवनका व्यक्तिगत घटनाहरूलाई सार्वजनिक बनाउने किसिमले जीवनका अनुभूतिलाई स्थापन गरिनुपर्छ । त्यही जीवनका घटनाक्रमको समष्टिलाई नै जीवनी भन्ने गरिन्छ । यसै गरेर व्यक्ति विशेषको सम्पूर्ण वा आंशिक जीवनका तथ्यपूर्ण घटना, उसका मानसिक प्रभाव, अनुभव तथा क्रियाकलापको क्रमबद्ध विवरण सविस्तार गरिएको गद्य रचना नै जीवनी हो । यस कारण कुनै पनि व्यक्तिका जीवनीसँग सम्बन्धित घटनाहरूको तथ्यपूर्ण प्रस्तुतीकरण नै जीवनको मूल मर्म हो । कुनै व्यक्तिको जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त उसले गरेका सामाजिक, साहित्यिक, राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक गतिविधि, विभिन्न कार्य तथा सेवा अनि उसका मान्यता र धारणा जस्ता जीवनसँग सम्बन्धित विविध पाटाहरूको अध्ययन जीवनीमा गर्ने गरिन्छ । प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत महादेव अवस्थीको जीवनचक्रसँग सम्बन्धित घटनाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ जन्म र जन्मस्थान

महादेव अवस्थीको जन्म वि.सं. २०१६/७/१० गते मङ्गलबार (27 October, 1959), कार्तिक कृष्ण पक्ष एकादशी, पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्र, वृक्ष लग्नका दिन महाकाली अञ्चलको बैतडी जिल्लाको सिगास गाउँपालिका-२, उपल्लो स्वराड, धौलाडीमा भएको हो । उनी बुवा कृपाचार्य अवस्थी र आमा रुक्मिणी अवस्थीका जेठा छोरा हुन् । महादेव अवस्थीको न्वारनको नाम पनि महादेव अवस्थी नै हो । महादेव अवस्थीको जन्म सुपठित बाह्रमण परिवारमा भएको देखिन्छ र उनको बाल्यकाल ज्योतिष बाजे नन्दलाल अवस्थी, पण्डित पिता कृपाचार्य अवस्थी र साक्षर माता रुक्मिणी अवस्थीको स्नेहपूर्ण लालनपालनमा उनको बाल्यकाल बितेको थियो ।

२.३ बाल्यावस्था

अवस्थीको जन्म मध्यम वर्गीय ब्राह्मण परिवारमा भएको थियो । बुवा पण्डित कृपाचार्य अवस्थीका चार जना सन्तानहरूमा दुई छोरा र दुई छोरी को रेखदेख, पालनपोषण माता रुक्मिणीबाट

भएको थियो । ज्येष्ठ सुपुत्र महादेव अवस्थीले मातापिता तथा हजुरबुबाबाट न्यानो माया, ममता र मार्गदर्शन पाएका थिए । मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मनुभएका महादेव अवस्थीको बाल्यकालको स्वभाव सरल, शान्त र ज्ञानी थियो । उनको बाल्यकाल धौलाडी र उपल्लो स्वराड क्षेत्रमा नै बितेको थियो । बाजे कतै जानुपर्दा उनी पछिपछि लाग्थे । बाजे उनलाई डोच्याएर गाउँतिर लान्थे । उनको बाल्यकाल राम्रै स्याहारसुसारका साथ बितेको पाइन्छ । मध्यम वर्गीय परिवारमानै जन्मभएकोले उनलाई कुनै किसिमको अभाव बाल्यकालमा भएको पाइदैन । लगातार दुई छोरीपछि जन्मेको छोरा पनि भएकाले महादेव अवस्थीले आफ्ना मातापिताबाट पर्याप्त माया ममता पाएका थिए ।^३ **२.४ शिक्षादीक्षा**

महादेव अवस्थी ब्राह्मण परिवारमा जन्मेका व्यक्ति हुन् । बाबुबाजेको पालादेखि नै उनको पारिवारिक पृष्ठभूमि पनि शिक्षित थियो । महादेव अवस्थीको अक्षरारम्भ ५ वर्षको उमेरमा बुवा र बाजेबाट भएको थियो । खुसियालीमा जन्मेका ज्येष्ठ सुपुत्र महादेव अवस्थी साथीभाइका साथ विद्यालय जाने गर्थे । उनको अक्षरारम्भ र शिक्षादीक्षालाई निम्नलिखित उपशीर्षकबाट प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।^४

२.४.१ प्राथमिक शिक्षा

महादेव अवस्थीलाई ५ वर्षको उमेरमा बाजे नन्दलाल अवस्थी, बुवा कृपाचार्य र आमा रुक्मिणीले घरमा नै नेपाली सग्ला अक्षर सिकाएका थिए भने विधिवत् रूपमा उनले वसन्त पञ्चमीको दिनबाट पढ्न सुरु गरेका थिए । उनी वि.सं. २०२४ सालमा आठ वर्षको उमेर छँदा रत्न राज्यलक्ष्मी संस्कृत पाठशाला, आदित्यपुर, डडेल्धुरामा औपचारिक रूपमा विद्यालय जान थालेका थिए । अवस्थीले त्यही विद्यालयबाट आठ कक्षासम्मको पढाइ पूरा गरे ।

^३ ऐजन ।

^४ ऐजन ।

२.४.२ माध्यमिक शिक्षा

महादेव अवस्थीले आफ्नै घरनजिक रहेको विद्यालयका शिक्षकहरूबाट प्रारम्भिक शिक्षा पाएका थिए । उनले रत्न राज्यलक्ष्मी संस्कृत पाठशाला, आदित्यपुर, डडेल्धुरामा ८ कक्षा सम्मको पढाइ पूरा गरे ।^५ उनले पूर्वमाध्यमिकको प्रथम वर्षको संस्कृत प्रधान पाठशाला तानसेनबाट पूरा गरे । यसरी उनले २०३० सालमा प्रवेशिका परीक्षा दिई २०३१ सालमा नतिजा प्रकाशन भई उनले पूर्व माध्यमिक प्रथम श्रेणीमा (एसएलसी) उत्तीर्ण गरेका थिए । यसरी अवस्थीको विद्यालय शिक्षा विभिन्न समयमा विभिन्न विद्यालयबाट पूरा भएको देखिन्छ ।

२.४.३ उच्चशिक्षा

महादेव अवस्थीले उत्तरमध्यमा (आई.ए. सो सरह) को अध्ययन सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी, भारतअन्तर्गत बाबाकाली कमली संस्कृत महाविद्यालय, ऋषिकेशबाट २०३२ सालममा पूरा गरे । उनले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, संस्कृत अध्ययन संस्थान अन्तर्गत जनता विद्यापीठ (क्याम्पस), बिजौरी दाङबाट स्नातक पूरा गरे । पछि उनी उच्च शिक्षाका लागि काठमाडौँ आए । उनले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली साहित्यमा एम. ए. र विद्यावारिधि गरेका छन् । अध्ययनमा रुचि राख्ने अवस्थी आफ्नो अध्ययनकालमा कुनै कठिनाई नभएको बताउँछन् ।

२.५ सामाजिक संस्कार

२.५.१ व्रतबन्ध

महादेव अवस्थीको व्रतबन्ध पूर्वीय जीवन पद्धतिअनुसार भएको हो । महादेव अवस्थीको उपनयन संस्कार १० वर्षको उमेरमा वि.स.२०२६ मा वैदिक विधिअनुसार अत्यन्त भव्यताका साथ आफ्नै निवास सम्पन्न भएको थियो ।^६ उपयुक्त समयमा धार्मिक विधि अनुसार तथा शास्त्रीय विधान अनुसार महादेव अवस्थीको उपनयन संस्कार सम्पन्न भएको देखिन्छ ।

२.५.२ विवाह

^५ एजेन ।

^६ एजेन ।

विवाह पारिवारिक जीवन सञ्चालन र सृष्टिको क्रमलाई निरन्तरता दिने महत्त्वपूर्ण कार्य हो । महादेव अवस्थीको २०२९ साल ज्येष्ठ १२ गते १३ वर्षको उमेरमा डडेल्धुरा गैरी डोटी जोसिनाका तत्कालीन ब्राह्मण गोवर्धन पाण्डेय र सरस्वती पाण्डेयकी कान्छी सुपुत्री पुष्पासँग परम्परागत रूपमा विवाह गरिएको थियो ।^७ उनको लामो दाम्पत्य जीवन सुख पूर्वक नै बितिरहेको छ ।

२.५.३ सन्तान

अवस्थीका एक छोरी र दुई वटा छोरा गरी तीन जना सन्तान रहेका छन् । हाल सबै जना अध्ययन सकी आफ्ना आफ्ना कामकाज जागिरे पेशामा आवद्ध छन् । छोरीको विवाह भई घरजम गरिरहेकी र छोराहरुको पनि विवाह भई कान्छा छोराको एक सन्तान भईसकेको जानकारी पाइन्छ ।^८

२.५.४. दाजुभाइ र दिदीबहिनी

महादेव अवस्थीका दुई दिदीहरु र एक भाइ छन् । उनकाभाइ र दिदीहरु पनि आ-आफ्नै पेसाव्यवसायमा संलग्न रहेका छन् । त्यस्तै उनका दिदीहरु घरव्यवहार चलाएर बसेका छन् भने उनका कान्छा भाइ हाल धनगढीमा बसोबास गर्छन् र ग्रामिण विकास बैङ्कमा शाखा प्रबन्धक पदमा कार्यरत छन् ।^९

२.६. रुचि र स्वभाव

हरेक मान्छेका आफ्नै प्रकारका विचार, चिन्तन, रुचि र स्वभाव हुन्छन् । एक व्यक्तिसँग अर्को व्यक्तिको रुचि र स्वभाव फरक हुनु स्वाभाविक कुरा हो । मान्छेका रुचि र स्वभाव उसका बाल्यकालीन जीवनदेखिका पारिवारिक र सामाजिक वातावरण, साथी सङ्गतीसँगको हेलमेल, पूज्यजन एवम् मान्यजनहरुका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश, शिक्षादीक्षा आदिबाट प्रभावित रहेको हुन्छ ।

महादेव अवस्थीबाहिरबाट भवाट्ट हेर्दा गम्भीर स्वभावका देखिन्छन् । सरल, सहज,मिलनसार एवम् स्पष्टवक्ता स्वभाव महादेव अवस्थीको रहेको पाइन्छ । उनी बाल्यकालदेखि नै सहयोगी भावना र जिज्ञासु स्वभावका छन् । उनमा कल्पनाशीलता, एकान्तप्रियता, आँखा चिम्लिएर बस्न मनपराउने

^७ एजेन ।

^८ एजेन ।

^९ एजेन ।

अन्तर्मुखीपन र भावुकताजस्ता प्रवृत्ति विद्यार्थी कालदेखि नै विकसित हुँदै आएका हुन् । सामान्य कुरामा नरिसाउने, भर्को नमान्ने, सोधेका कुराको स्पष्ट उत्तर दिने, व्यक्तिगतस्वार्थ भन्दा माथि उठेर देश र समाजका निम्ति काम गर्ने रुचि र स्वभाव उनमा रहेको पाइन्छ । सबैप्रति समान मानवीय व्यवहार प्रदर्शन गर्ने उनको स्वभाव प्रशंसनीय रहेको छ । कुनै काम गर्ने अठोट लिएपछि त्यसका बारेमा निकै चाख राख्ने र त्यसलाई सम्पन्न गरेरै छाड्ने स्वभाव यिनमा पाइन्छ । महादेव अवस्थी मन मिल्ने साथीप्रति हुरुक्कै हुन्छन् । महादेव अवस्थीसमयानुकूल परिवर्तन हुन सक्ने मानिस हुन् । उनले मानिसको जीवनमा आइपर्ने अनेक परिस्थितिको सामना गरेका छन् जसले गर्दा उनमा धैर्य धारण गर्ने र शोकलाई शक्तिमा बदल्न सक्ने क्षमता रहेको पाइन्छ ।

महादेव अवस्थी अनुशासित स्वभावका हुनुको कारण यिनका बाबुआमा सरल, शिष्ट स्वभावका भएकाले हो । उनी बाल्यकालदेखि नै कसैसँग भगडा गर्न नचाहने, सहयोगी भावना भएका व्यक्ति थिए । घरदेखी टाँढा फरक फरक परिवेशमा हुर्केका कारण यिनको बाल्यकालीन स्वभाव सरल, शिष्ट र साँच्चि नै फरक परिवेशबाट पोषित बालक जस्तै रहेको छ । समाज, संस्कृति र साहित्यसेवाका क्षेत्रमा समर्पित रहिरहने अवस्थी सानातिना कुरामा कहिल्यै पनि रिसाउँदैनन् । अवस्थी आफूसँग कुनै कुरा बुझ्न खोज्ने व्यक्तिलाई उत्साहका साथ सहयोग गर्न रुचाउँछन् । व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर समाजको स्वार्थका निम्ति सदैव तम्तयार रहने प्रवृत्ति उनमा छ ।

अवस्थी स्पष्टवक्ता र निर्भीक स्वभावका व्यक्ति हुन् । जीवनमा समयलाई अत्यन्त महत्व दिने अवस्थी आफूले वचन दिइसकेको समयमा सदैव अडिग रहन्छन् । यसका अतिरिक्त यिनमा नेपाली साहित्य र सांस्कृतिक मूल्य मान्यताप्रति बढी चासो रहेको पाइन्छ । यिनमा पूर्वीय संस्कृति र नेपाली संस्कृतिप्रति रुचि रहेको छ । नयाँ कुरा जान्न चाहने, आडम्बर र पाखण्डीपनबाट टाढा रहने तथा साहित्यमा नयाँपनको आगमन हेर्ने रुचि उनीमा पाइन्छ । सबैलाई मानवको कोटिमा उठाउने आकाङ्क्षा र मानवताको रक्षाको सोच तथा जाति, वर्ग, लिङ्ग, धर्म, रङ्ग, भूगोल र आर्थिक भेदबाट टाढा रही बिल्कुल मुक्त र सर्वथा स्वतन्त्र रहन चाहने स्वभाव उनमा रहेको छ । उनी हिजोको उचाइलाई उछिन्न र आजको उचाइलाई भिन्न रूपले अगाडि बढाउन साहित्यमा नौलो आयाम थप्ने रुचि प्रशस्त बढेको पाइन्छ ।

अवस्थीको अरुलाई सहयोग गर्ने, घरमा आउने व्यक्तिसँग भर्को नमानी बोल्ने, सहयोगी र मिलनसार स्वभाव उनमा रहेको पाइन्छ । अवस्थीले भाषिक लेख र समालोचनात्मक लेखबाट

साहित्यिक यात्रा शुभारम्भ गरेका थिए । उनी आफूलाई प्राध्यापक, समालोचक तथा शोधक सम्पादकको रूपमा चिनाउन चाहन्छन् ।

२.७ आर्थिक अवस्था

महादेव अवस्थीको परिवार मध्यम वर्गीय खालको रहेको छ । उनलाई अध्ययनका लागि त्यति समस्या परेको पाइँदैन । विवाह गरेपछि पनि उनलाई खासै आर्थिक समस्या परेको पाइँदैन । आफ्नो घरपरिवार मध्यमरूपमा चलाइरहेको बताउँछन् । बाल बच्चाको लालनपालनका लागि खर्च बढे तापनि आफू शिक्षण पेशामा भएका कारण आर्थिक समस्या बेहोर्नु नपरेको उनी बताउँछन् ।^{१०} उनको पैतृक सम्पत्ति ठाउँअनुसार खान लाउन पुग्ने भएको हुनाले उनलाई बाबुको पालामा पनि त्यति आर्थिक बोझ परेको देखिँदैन । हाल उनी काठमाडौँमा सपरिवार बसी साहित्य लेखनलाई निरन्तरता दिँदै अध्यापन र साहित्यिक जीवन जिइरहेका छन् । उनको आयआर्जनको प्रमुख माध्यम भनेको प्राध्यापनलाई मान्न सकिन्छ । उनी आर्थिक सम्पन्नतालाई भन्दा साहित्यिक कृतिलेखनको सम्पन्नतालाई बढी महत्त्व दिन रुचाउँछन् ।

२.८ बसोबास

हाल उनी काठमाडौँमा सपरिवार बसी साहित्य लेखनलाई निरन्तरता दिँदै अध्यापन र साहित्यिक जीवन जिइरहेका छन् । उनको आयआर्जनको प्रमुख माध्यम भनेको प्राध्यापनलाई मान्न सकिन्छ । उनी आर्थिक सम्पन्नतालाई भन्दा साहित्यिक कृतिलेखनको सम्पन्नतालाई बढी महत्त्व दिन रुचाउँछन् ।

२.९. मानसिक आघात र वियोगका क्षणहरु

मान्छेको जीवन सुखदुख, आँसुहाँसो, हर्ष विस्मात्, उत्थान पतन तथा सफलता विफलताका विचमा बितिरहेको हुन्छ । जीवनको भोगाइ र वेदना जस्ता भावहरुको पनि सामना गर्नु पर्दछ । अवस्थीको सबैभन्दा ठूलो आघात तथा वियोगको क्षण उनको हजुरवुवाको निधनको समय रहेको छ । उक्त कुरालाई लिएर उनी आज पनि स्तब्ध हुन्छन ।

२.१० साहित्यिक प्रेरणा

कुनैपनि ब्यक्तिका लेखनमा उनका सामाजिक, प्राकृतिक, पारिवारिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, भाषिक आदि तत्त्वहरूले प्रभाव पारेको देखिन्छ । महादेव अवस्थीबाल्यकालमा प्रथमतः आफ्ना गुरु हजुरबुवा र बुबाबाट शिक्षा पाएका थिए र बाल्यावस्थामा उनी साहित्यप्रति आकर्षण त्यति थिएन र पछि उच्च शिक्षाको अध्ययनका क्रममा उनी साहित्य अध्ययनमा एकोहोरिएर र यसपछि उनको साहित्यरुची बढेको कुरा उनीसँगको कुराकानीबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।^{११}

उनको साहित्यमा तारानाथ शर्मा, बालकृष्ण पोखरेलका निबन्ध र भाषिक अध्ययन, वासुदेव त्रिपाठीका प्राध्यापन तथा समालोचन र वद्रीनाथ भट्टराईका सम्पादनबाट आफू प्रेरित भएको बताउँछन् । आफू यहाँसम्म आएपनि त्यो पर्याप्त होइन, पर्याप्त भएको पनि छैन र ठान्नु पनि हुँदैन भन्दै नेपाली साहित्यमा अझै पनि वास्तविकतालाई झल्काउन सक्ने अझ उत्कृष्ट रचनाहरू सिर्जना हुन बाँकी नै छ अनि यस कार्यमा सचेततापूर्वक हामी सबै साहित्यकारहरू लाग्नु आवश्यक छ भन्ने कुरा बताउँछन् ।

२.११ साहित्य लेखनमा संलग्नता र प्रथम प्रकाशित रचना

बाल्यकालमा आफ्ना पिताका पठनशील र योगाभ्याषी प्रवृत्तिबाट उत्प्रेरित भई धेरै अर्ती, उपदेश सुनेर सत्मार्गतिर लागेको र विद्यालय जान थालेपछि गुरुहरूबाट पनि जीवनमा केही गर्न प्रेरणा प्राप्त गरेको कुरा अवस्थी बताउँछन् । यही कारणले नै अवस्थीले बाल्यावस्थादेखि नै आफ्नो पठनपाठनलाई निरन्तरता दिँदै जीवनपथमा अघि बढेको पाइन्छ । विद्यार्थी जीवनदेखि नै नेपाली साहित्यप्रति आकर्षित अवस्थीलाई महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रभाव पारेपछि उनको कलम साहित्य सिर्जनामा लागेको देखिन्छ । साहित्यिक क्षेत्रमा केही गरौं भन्ने भावनाले प्रवेश गरेका अवस्थीको प्रथम प्रकाशित कृति बैतडेली उपभाषिका : एक अध्ययन (लेख, एँसेलु, २०३४) हो ।

२.१२ प्रकाशित कृति

महादेव अवस्थीका प्रकाशित कृतिहरू बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग (२०४५), बैतडेली भाषिकाका केही पक्ष (२०५८), प्रकीर्ण पर्यवेक्षण (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४), एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष (२०६४),

बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन-प्रक्रिया (२०६५), खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य (२०६५) आदि हुन् ।

सम्पादित कृतिहरू

महादेव अवस्थीले थुप्रै कृतिहरूसम्पादन पनि गरेका छन् । सम्पादन गरेका कृतिहरू भ्रूपट स्मृतिग्रन्थ (२०४९), नेपाली कथा भाग-२ (२०६५), भस्किएको सिन्दुर (२०६६), बाह्रौं खेलाडी (२०६६), तेजप्रकाश श्रेष्ठका कथाहरू (२०६७), पूर्वआधुनिक नेपाली साहित्य (२०६७), एक चिहान (२०६७), प्रज्ञा अर्द्धवार्षिक (२०६७-२०६८) र देवकोटा व्याख्यानमाला (२०६९) हुन् ।

सहसम्पादन

अवस्थीले थुप्रै किताबहरूसहसम्पादन तथा सहलेखन गरेका छन् । उनले सहसम्पादन तथा सहलेखन गरेका किताबहरू नेपाली कथा-भाग १, २ र ३ (२०४८-२०५५), सरल नेपाली शृङ्खला 'क', 'ख' र भाग १-८ (२०४७), सरल नेपाली व्याकरण र रचना, भाग 'क', 'ख' र भाग १-८ (२०४८), नेपाली साहित्य शृङ्खला , भाग १ र २ (२०५२), अनिवार्य नेपाली कृतिसमीक्षा (२०५५), बुद्धिको पदोन्नति (२०५६), अनिवार्य नेपाली बोध र अभिव्यक्ति (२०५६), नयाँ नेपाली शृङ्खला, भाग 'क', 'ख' र भाग १-१० (२०५६), नेपाली बाल विश्वकोश (२०६०), एकता बृहत् नेपाली-अंग्रेजी कोश (२०६७), सबैको नेपाली (२०६७), एकता कम्पिहेंसिभ इंग्लिस-नेपाली डिक्सनरी (सन् २०१०), भानु विमर्श (२०७२) र भानुभक्त दुई सय वर्ष (२०७२) हुन् ।

यसका अतिरिक्त नेपाली व्याकरणका किताबहरूको सहलेखन पनि अवस्थीले गरेका छन् । उनको सहलेखन रहेका नेपाली व्याकरणका किताबहरू निम्नमाध्यमिक नेपाली व्याकरण (२०४८), अनिवार्य नेपाली व्याकरण (२०५६) र नेपाली व्याकरणिक व्याकरण र अभिव्यक्ति (२०५३) हुन् ।

विद्यार्थी जीवनदेखि नै साहित्य लेखनलाई निरन्तरता दिँदै आएका अवस्थी विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा फुटकर लेख, रचनाहरू छपाउँदै आएका छन् । साहित्यानुरागी व्यक्तित्वहरूसँगको सम्बन्ध र सम्पर्कले उनको साहित्य लेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । उनका विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् ।

२.१३ सम्मान तथा पुरस्कार

कुनै पनि व्यक्तिलाई उल्लेखनीय काम गरे बापत प्रशंसा स्वरुप दिइने इनाम, प्रोत्साहनका निमित्त दिइने पारितोषिक, असल काम गरे बापत गरिने आदर सम्मान अर्थात् उसको सामाजिक प्रतिष्ठा बढाउन दिइने वस्तुविशेष आदिलाई पुरस्कार भन्न सकिन्छ । पुरस्कार यस्तो उत्प्रेरक तत्त्व हो जसले व्यक्ति विशेषलाई आफ्नो कार्य दक्षतापूर्वक पूरा गर्न उत्प्रेरित गर्दछ अर्थात् व्यक्तिलाई उत्साहपूर्वक कर्तव्य निर्वाह गराउनमा यसले अहम् भूमिका खेलेको पाइन्छ । बालकदेखि वृद्धसम्म यसबाट प्रभावित रहेका हुन्छन् । पुरस्कार व्यक्ति र समाजलाई गति दिने एक महत्वपूर्ण माध्यम हो । यस दृष्टिले उनको जीवनीलाई नियाल्दा उनले सृजनाका साथै अन्य क्षेत्रमा पनि राम्रो र प्रशंसनीय काम गरे बापत मान, सम्मान, पदवी तथा विभूषण प्राप्त गरेका छन् ।

प्राप्त पुरस्कारहरू

महादेव अवस्थी नेपाली साहित्यको विकासमा लागि रहने स्रष्टा हुन् । साहित्य तथा समाज सेवामा जुट्ने क्रममा उनले विभिन्न समयमा मान सम्मान तथा पुरस्कारहरूपाएका छन् । अवस्थीले पाएका पदक, पुरस्कार र सम्मान महेन्द्र विद्याभूषण 'क' र 'ख', लारी स्वर्ण पदक, गद्दी आरोहण रजत महोत्सव पदक, भ्रमण पुरस्कार (२०४९), राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार (२०५५), सैनध्वज-नन्दकुमारी विद्वद्वृत्ति पुरस्कार (२०५८), नई ईश्वर बराल समालोचना पुरस्कार (२०६७), महाकवि देवकोटा पुरस्कार (२०७१), भानुभक्त प्रज्ञा पुरस्कार (२०७१) र दीनानाथ साहित्य राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार (२०७५) हुन् ।

२.१४ संस्थागत संलग्नता

महादेव अवस्थी २०३९/२/२४-देखिहालसम्म त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्राध्यापन पेशामा रहिआएका छन् । उनी २०६६/१०/२१ देखि २०७०/१०/२० सम्म नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान प्राज्ञ परिषद् सदस्य पनि रहेका थिए । महादेव अवस्थी विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थामा सदस्य, आजीवन सदस्य, अध्यक्ष आदि अनेक भूमिकामा संलग्न रहेका छन् ।^{१२}

२.१५ भ्रमण

भ्रमण भनेको विभिन्न ठाउँ घुमी ती ठाउँहरूको अध्ययन, अवलोकन र विश्लेषण गरी ती ठाउँसँग परिचित हुनु हो । महादेव अवस्थीले शिक्षा लिनेदिने उद्देश्यले मात्र नभई विभिन्न क्षेत्रको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौगोलिक आदि पक्षको अवलोकनका लागि पनि विभिन्न क्षेत्रको भ्रमण गरेका छन् । अवस्थीले विद्यार्थी अनि समाजसेवी भएर विभिन्न क्षेत्रमा भ्रमण गरेको पाइन्छ ।^{१३} उनले नेपाल र भारतका विभिन्न ठाउँमा भ्रमण गरेको पाइयो साथै उनले चीनमा पनि भ्रमण गरेका छन् ।

२.१६ जीवनदर्शन

प्रत्येक मानिसमा जीवनसम्बन्धी भिन्नाभिन्नै मान्यता रहेको पाइन्छ । मान्छे विवेकशील प्राणी भईकन पनि मरणशील छ । त्यसैले आफूले पाएको छोटो जीवनलाई बुद्धिमान् मानिसले सार्थक बनाउन सक्छ । अवस्थीले सङ्घर्षशील जीवनमा थुप्रै उकाली-ओराली, उतार-चढाउ, आँसु-हाँसो भोगेका छन् । जीवनलाई परिभाषित गर्ने सन्दर्भमा उनको विचारमा जीवन चुनौतीपूर्ण र सङ्घर्षपूर्ण यात्रा हो । वास्तवमा जीवन आफैँमा एउटा पाठशाला भएको र जीवनरूपी पाठशालामा सिक्न नसकेका थुप्रै कुराहरु व्यावहारिक जीवनमा सिक्दै जिउनुपर्ने उनको धारणा रहेको पाइन्छ ।

प्रत्येक व्यक्तिको जीवन कुनै न कुनै दर्शनबाट प्रभावित हुन्छ । मानव जीवनमा दर्शनको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कुनै पनि साहित्यकार यस्तै एउटा न एउटा दर्शनबाट प्रभावित भएर आफ्ना रचनाको माध्यमबाट त्यस दर्शनलाई साहित्यिक लेपन लगाएर प्रस्तुत हुने गर्दछ । यसरी कुनै पनि साहित्यकारका धारणा र मान्यता उसको अध्ययन, रचनात्मक कार्य, सामाजिक सङ्घ संस्थाप्रतिको आबद्धता, दृष्ट र भुक्त जीवन जगत्बाट प्राप्त प्रभाव र प्रेरणाबाट निश्चित भएका हुन्छन् । महादेव अवस्थीपरिश्रमी, लगनशील र निःस्वार्थी व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन् ।^{१४}

यसरी महादेव अवस्थीको जीवनदर्शन कर्मवादबाट प्रभावित छ । उनी भाग्यभन्दा कर्मप्रति विश्वास गर्दछन् । कर्म गरे जस्तो सुकै सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने उनको धारणा छ । उनी कसैको मन दुखाउने काम गर्न चाहँदैनन् । सबै नामका ईश्वर एकै हुन् भन्ने धारणा राख्ने अवस्थी

१३ एजेन ।

१४ एजेन ।

मन्दिर, मस्जिद, गुम्बा, गिर्जाघर, चर्चआदि जुनसुकै धर्मस्थलका अधिलिखित शिर भुकाउँछन् । उनी सबै जाति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण आदिलाई समानताका आँखाबाट हेर्दछन् ।^{१५}

महादेव अवस्थीको साहित्यप्रति रुचि राख्ने व्यक्ति भएको हुँदा प्रकृतिको अन्तर-कुन्तरमा दर्शन खोज्ने आफ्नो चाहना रहेको विचार राख्दछन् । उनी जिन्दगीको कुनै पनि मोडमा कुनै कुरालाई प्रकृतिसँग तुलना गरेर प्रकृतिका विभिन्न पक्षबाट हेर्ने गरेको बताउँछन् । जिन्दगीमा हामीले चुनौतीलाई राम्ररी सदुपयोग गर्न सक्यौं भने यो अभिशाप नभएर वरदान सावित हुन सक्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्ने अवस्थी चुनौतीलाई शक्तिको रूपमा लिनुपर्ने विचार राख्छन् । असम्भव कुरा पनि सम्भव होला भनेर हुनै नसक्ने कुराहरुमा भुण्डिएर बाँच्ने प्रवृत्ति हामीमा नभई समकालीन समाजमा बाँच्नका लागि समाजमा विद्यमान नकारात्मक तथा नराम्रा पक्षलाई सकारात्मक दृष्टिकोणले हेरेर कसरी सुखद परिणाम निकाल्न सकिन्छ भनेर सदा सोचिरहनु आवश्यक छ । नकारात्मक खुड्किलामा टेकेर सकारात्मकताको भयाङ्क चढ्न चाहनु हामी सबैको कर्तव्य हो । त्यसैले हामीले आफ्ना रचनाहरुमा समस्यालाई औँल्याउँदै समाधानका उपायहरु खोज्नुपर्छ ।

२.१७ जीवनका आरोह र अवरोह

जीवन एउटा चक्र हो, जसले व्यक्तित्व विकासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने हुँदा जीवनमा आइपर्ने विभिन्न किसिमका घटनाहरुमध्ये जुन घटना जीवनपर्यन्त बिर्सन सकिँदैन वा जीवनको हरक्षणमा आइरहन्छन् त्यस्ता याद आइरहने घटनाहरुलाई विशेष घटनाको रूपमा लिइन्छ । उनले राष्ट्रको उत्थानमा आएका घटनालाई आफ्नो आरोह र राष्ट्रको पतनमा आएका घटनालाई आफ्नो जीवनको अवरोहको रूपमा छ । त्यसैले उनका जीवनका आरोहअवरोह राष्ट्रको उत्थान र पतनसँग सम्बन्धित छन् ।

महादेव अवस्थीका जीवनमा अनेकौं किसिमका बाधा, घटनाहरु आइपरेका छन् । ती बाधा, व्यवधानहरु एकातर्फ व्यक्तिगत जीवनसँग सम्बन्धित छन् भने अर्कोतर्फ राष्ट्रिय स्तरका बाधा, व्यवधानसँग सम्बन्धित छन् । उनका विचारमा राजनीतिक संस्कारको अभाव र जनतामा चेतनाको कमीले यस्तो अवस्था सिर्जना भएको हो ।

२.१८ निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा महादेव अवस्थीको जीवनीबारे अध्ययन गरिएको छ । नेपाली साहित्यका सङ्कलक एवम् प्राध्यापक विधाका व्यक्तित्व महादेव अवस्थीको जन्म वि.सं. २०१६/७/१० गते महाकाली अञ्चलको सिगास गाउँपालिका-२, धौलाडी, बैतडी जिल्लामा भएको हो ।^{१६} उनी बुवा कृपाचार्य अवस्थी र आमा रुक्मिणी अवस्थी छोरा हुन् । हाल उनले आफ्नो कार्यक्षेत्र काठमाडौँमालाई बनाएका छन् । उनले नेपाली साहित्यमा एम.ए. तथा विद्यावारिधी गरेका छन् । उनी नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा प्राध्यापन २०३९/२/२४ देखिहालसम्म कार्यरत छन् । उनी २०६६/१०/२१ देखि २०७०/१०/२० सम्म नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान प्राज्ञ परिषद् सदस्य पनि रहेका थिए ।^{१७}

मध्यम बर्गीय किसान परिवारमा जन्मेका अवस्थी नेपाली साहित्य रचनामा एउटा स्तम्भको रूपमा उभिन सकेका सक्रिय स्रष्टा हुन । उनको जीवन सरल र सहज रूपमा अगाडि बढेको छ । उनले साहित्यिक सिर्जनाका साथै जीवन निर्वाहका लागि शिक्षण पेसाका साथै विभिन्न संघसंस्थामा रहेर काम गरिरहेका छन् । उनको ५९ वर्षको जीवनलाई हेर्दा सामान्य जीवनबाट विशिष्ट जीवनमा विकसित भई प्रारम्भिक शिक्षाबाट उच्च शिक्षा र सामान्य व्यक्तित्वबाट साहित्यकार व्यक्तित्वतर्फ गतिशील हुन पुगेको देखिन्छ ।^{१८}

^{१६} एजेन ।

^{१७} एजेन ।

^{१८} एजेन ।

परिच्छेद तीन

महादेव अवस्थीको व्यक्तित्व

३.१. विषयप्रवेश

व्यक्तिलाई चिनाउने तत्व व्यक्तित्व हो । समाजमा व्यक्तिको उपस्थिति जनाउन र उसको अस्तित्वको बोध गराउने तत्वलाई व्यक्तित्व भनिन्छ । हरेक व्यक्तिलाई सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक तथा साँस्कृतिक लगायत पारिवारिक वातावरणले उसको व्यक्तित्वलाई निर्देशित गरेको हुन्छ । मानिस जस्तो वातावरणमा जन्मिँदै, हुकिँदै, पढ्दै आउँछ, त्यसै अनुसारको क्रियाकलापमा संलग्न रहन्छ । व्यक्तिको प्रतिभा, लगनशीलता र क्षमताले उसको व्यक्तित्वलाई परिपक्व र क्षमतावान बनाउँदै लैजान्छ र व्यक्ति, समाज, समुदाय र राष्ट्रमा सफलतापूर्वक स्थापित हुन सक्छ । यस्तै कुराहरूको बीचमा रहेर प्राध्यापक महादेव अवस्थीको व्यक्तित्वलाई निजी र सार्वजनिक गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । जस अन्तर्गत निजी व्यवहारसँग सम्बन्धित व्यक्तित्व दुई किसिमका हुन्छन् :

(क) आन्तरिक

(ख) बाह्य

यसै गरी सार्वजनिक व्यक्तित्व भन्नाले समाज अनुसार आफूलाई चलाएर निर्माण गरेको व्यक्तित्व हो । यसलाई साहित्यकारका सन्दर्भमा साहित्यिक र साहित्यतर गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । साहित्यिक व्यक्तित्व दुई किसिमका हुन्छन् । ती हुन् :

(क) स्रष्टा : साहित्यकारले सिर्जना गरेका विविध विधा पर्दछन् ।

(ख) द्रष्टा : साहित्यकारले गरेका समीक्षा, सम्पादन, समालोचना आदि कार्य यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

साहित्य र शिक्षण सेवामा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका अवस्थीले आफ्नो जीवनको उर्जाशील समय शिक्षा सेवा र साहित्य उत्थानमा लगाए ।

३.२. बाह्य व्यक्तित्व

व्यक्तिलाई आकर्षित गर्ने तत्व शारीरिक, लवाईखवाई, हाउभाउ, व्यवहार र पोशाक पनि हुन् । जस अनुसार महादेव अवस्थीको बाह्य व्यक्तित्वलाई हेर्दा आकर्षक अनुहार, ५ फिट ६ इन्च उचाइ, गेहुँगोरो वर्ण, कालो आँखा, बाटुलो अनुहार र कालो-सेतो कपाल भएका व्यक्ति हुन् । उनलाई दौरा सुरुवाल, कोट र सर्ट पाइन्टको पहिरन मन पर्छ । सादा जीवन र उच्च विचारका धनी अवस्थीको जीवनका अनेक व्यक्तित्वका पाटाहरु देख्न सकिन्छ । सधैं व्यस्त रहने र नेपाली साहित्यको विकासमा निरन्तर लागि पर्ने अवस्थी सानो, ठुलो सबैलाई आधार गरेर बोल्ने व्यक्तिमा पर्दछन् । शान्त, आर्कषक, निडर र लगनशिल स्वभावले गर्दा अवस्थीको बाह्य व्यक्तित्व निकै आर्कषण बन्न पुगेको छ । साधारण नेपाली खाना र ताजा फलफूल मन पराउने अवस्थी फुर्सदको समयमा लेखहरू लेख्ने, पुस्तकहरू अध्ययन गर्ने र पत्रपत्रिकाहरू पढ्ने गर्दछन् ।

३.३. आन्तरिक व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिको विविध क्षेत्रमा गरेको योगदान र भूमिकाका कारण उसको व्यक्तित्व बहुआयामिक बन्न पुग्छ । व्यक्तिभिन्न रहेको आन्तरिक व्यक्तित्वले उसको बहुआयामिक प्रतिभालाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ । साहित्यमा रुचि भएका महादेव अवस्थी साहित्यिक विमर्शमा रमने व्यक्ति हुन् । यसबाट आन्तरिक व्यक्तित्वको जानकारी पाउन सकिन्छ । उनी जीवनमा धन र नाम आर्जन गर्नुभन्दा निस्वार्थ भावले कर्म गर्नुपर्छ भन्ने विचार हुन् । उनको यही विचारले साहित्यमा सिर्जनामा मद्दत देखिन्छ ।

ब्राहमण मध्य वर्गीय परिवारमा हुर्किएका महादेव अवस्थी एक प्रतिभाशाली व्यक्ति हुन् । उनमा कल्पना शक्ति तीव्र रहेको पाइन्छ । उमेरले पाको उमेर भइकन पनि जोश जाँगरले भरिपूर्ण रहेका अवस्थीको सोचाइ उत्कृष्ट काम गरेर सबैका सामु परिचित हुनु पर्छ र आध्यात्मिक र भौतिक दर्शनको ठीक सदुपयोग गर्नु पर्छ भन्ने नै हो । समाजसेवाका विभिन्न पदमा आशिन भई लामो समयसम्म लगातार सेवा गर्नु भएका अवस्थीले राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा उदाहरणीय योगदान दिएका छन् । उनी कल्पनाशील र परिपक्व व्यक्तित्वका छन् ।

३.४. साहित्यिक व्यक्तित्व

कुनै पनि स्रष्टाले साहित्यका विभिन्न विधा अन्तर्गत रहेर सिर्जना तयार गर्छ, भने त्यो साहित्यकार कहलाउँछ। जसबाट उसको साहित्यिक परिचय स्थापित हुन्छ। महादेव अवस्थीका प्रकाशित साहित्यिक कृतिहरूबाट उनको साहित्यिक व्यक्तित्वको चिनारी दिन सकिन्छ। अवस्थीको प्रथम प्रकाशित कृति बैतडेली उपभाषिका : एक अध्ययन (लेख, ऐंसेलु, २०३४) हो। उनका प्रकाशित कृतिहरू बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिंगी प्रयोग (२०४५), बैतडेली भाषिकाका केही पक्ष (२०५८), प्रकीर्ण पर्यवेक्षण (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४), एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष (२०६४), बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन-प्रक्रिया (२०६५)। खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य (२०६५) हुन्।

३.५. धार्मिक व्यक्तित्व

महादेव अवस्थी बोलीवचन व्यवहारले हिन्दू धर्मप्रतिको आस्था देखिन्छ। उनलाई सामान्य हिन्दू संस्कार अनुसारका पूजापाठ, गायत्रीमन्त्र जप, आरती, भजन आदि गर्न मन पराउने बताउँछन्।

३.६ निष्कर्ष

महादेव अवस्थीको व्यक्तित्व सामाजिक तथा आर्थिक सम्बन्धबाट निर्माण भएको पाइन्छ। साहित्यप्रतिको मोह तथा जीवनयापनका अनेक भूमिकाले उनलाई बहुमुखी व्यक्तित्व भएका व्यक्तिको रूपमा चिनाएको छ। आफ्नो कर्ममा लगनशील र पेसाप्रति इमान्दार भएका कारणले उनलाई हरेक क्षेत्रमा सफलता प्राप्त भएको छ। जीवनका यर्थाथ भोगाईले उनका साहित्यिक कृतिमा निरन्तरता सिर्जना भएको पाइन्छ। अवस्थीको वाह्य व्यक्तित्व जति आकर्षण र प्रभावशाली छ, त्यस्तै आन्तरिक व्यक्तित्व पनि सशक्त रहेको देखिन्छ। उनको साहित्यिक व्यक्तित्व, सामाजिक क्षेत्रमा संस्थापकीय भूमिका लगायत प्राध्यापकीय पेशा जस्ता विभिन्न कार्यहरूमा संलग्नताका कारण बहुआयमिक व्यक्तित्वका धनी व्यक्तिका रूपमा चिनाएको छ।

कुनै पनि स्रष्टाले साहित्यका विभिन्न विधा अन्तर्गत रहेर सिर्जना तयार गर्छ, भने त्यो साहित्यकार कहलाउँछ। जसबाट उसको साहित्यिक परिचय स्थापित हुन्छ। महादेव अवस्थीका प्रकाशित साहित्यिक कृतिहरूबाट साहित्यिक व्यक्तित्वको चिनारी दिन सकिन्छ। साहित्यिक कार्यमा महादेव अवस्थीको उच्च व्यक्तित्व निर्माण भएको देखिन्छ।

परिच्छेद चार

महादेव अवस्थीका कृतिहरुको अध्ययन

४.१ विषयप्रवेश

महादेव अवस्थीले बाल्यावस्थादेखि नै आफ्नो पठनपाठनलाई निरन्तरता दिँदै जीवनपथमा अधि बढेको पाइन्छ । विद्यार्थी जीवनदेखि नै नेपाली साहित्यप्रति आकर्षित अवस्थीलाई महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रभाव पारेपछि उनको कलम साहित्य सृजनामा लागेको देखिन्छ । साहित्यिक क्षेत्रमा केही गरौं भन्ने भावनाले प्रवेश गरेका अवस्थीको प्रथम प्रकाशित कृति बैतडेली उपभाषिका : एक अध्ययन (लेख, ऐंसेलु, २०३४) हो । यसलाई उनको साहित्ययात्राको आरम्भविन्दु मानिएको छ ।

अवस्थीका हालसम्म नौ वटा साहित्यिक कृति प्रकाशित भइसकाकेका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग (२०४५), बैतडेली भाषिकाका केही पक्ष (२०५८), प्रकीर्ण पर्यवेक्षण (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४), एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष (२०६४), बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन-प्रक्रिया (२०६५), खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य (२०६५) हुन् ।

यस परिच्छेदमा महादेव अवस्थीका हालसम्म प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरुको अध्ययन गरिएको छ । कृति अर्न्तगत अवस्थीको लेख, सम्पादकीय र पुस्तकलाई लिईएको छ । अवस्थीका मुख्य कृतिहरुलाई तल विश्लेषण गरिएको छ :

४.२ बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग (२०४५)

यसको प्रकाशन २०४५ सालमा लेखक स्वयम्का तर्फबाट भएको देखिन्छ । बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग महादेव अवस्थीको प्रथम प्रकाशित पुस्तकाकार कृति हो । यो उनले २०३८ सालमा नेपाली स्नातकोत्तर तहको आंशिक परिपुर्तिका निमित्त प्रस्तुत गरेको शोधपत्रकै संशोधित र परिमार्जित रूप हो । यसमा बैतडेली भाषिकाको बाक्य सङ्गतिमा नाम पदावली र क्रिया पदावलीमा भेटिने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ र त्यस अध्ययनलाई जम्मा तीन अध्यायमा व्यवस्थित गरि प्रस्तुत गरिएको छ । यसका अन्तमा चारवटा परिशिष्ट पनि छन् र तिनमा क्रमशः बैतडेली

स्त्रीलिङ्गी मूलशब्द, स्त्रीलिङ्ग अनुकरणात्मक शब्द र स्त्रीलिङ्गी स्त्रीवाचित शब्दका साथै बैतडेली क्रियापदावली पनि दिएका छन् । बैतडेली भाषिकामा प्राकृतिक निम्न लिङ्ग व्यवस्थाका साथै व्याकरणात्मक स्त्रीलिङ्गी व्यवस्था पनि पाइने कुराको पुष्टि गरेका छन् । सो भाषिकामा भेटिने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगका आधारमा गरिएको छ ।

४.३ बैतडेली भाषिकाका केही पक्ष (२०५८)

बैतडेली भाषिकाका केही पक्षमा बैतडी जिल्लाको परिचय तथा भाषिकाको परिचय दिएका छन् । उनले त्यस जिल्लामा हालसाल जुन भाषा बोलिन्छ त्यो राजनैतिक दृष्टिले नेपाली भाषाकै भाषिका हो र त्यस भाषिकामा पूर्वी नेपाली भाषिकामा भन्दा केही पृथक विशेषताहरू छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । यस पुस्तकमा २०३८ सालतिर स्नातकोत्तर शोधकार्यका रूपमा प्रस्तुत गरेको 'बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग' का अधिकांश अंशका साथै त्यसपछि लेखेका भाषिक अनुसन्धानात्मक लेखहरू सङ्कलित गरेका छन् ।

४.४ बैतडेली भाषिकामा पाइने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको स्थिति

बैतडेली भाषिकामा पाइने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको चर्चा गर्ने क्रममा यहाँ वाक्यगत लिङ्गसङ्गतिको चर्चाका साथै वाक्यमा पाइने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको चर्चा भएको छ । यस चर्चा-परिचर्चाबाट के कुरा देखिन आएको छ भने प्रस्तुत भाषिकाका वाक्यमा सामान्यतः कर्ता र क्रियाले लिङ्गगत मेल राखेका हुन्छन् र कर्म र क्रियाका बीचमा पनि कतिपय ठाउँमा वैकल्पिक रूपमा लिङ्गसङ्गति रहेको पाइन्छ । आदरार्थी प्रयोग भएका वाक्य प्रस्तुत भाषिकामा बहुवचनकै विस्तार हुन् र बहुवचनले सर्वत्र लिङ्गभेद नगरेभैं आदरार्थी प्रयोग भएका वाक्यमा लिङ्गभेद भएको पाइँदैन । संयुक्त वाक्यमा दुइटै स्त्रीलिङ्गी कर्ता र कर्म संयुक्त भएमा र कर्ता स्त्रीलिङ्गी भई क्रिया संयुक्त भएमा त्यस्ता वाक्यले सामान्यतः स्त्रीलिङ्गी प्रयोगलाई बुझाएका हुन्छन् । यस भाषिकाका मिश्रित वाक्यमा पनि कर्ता स्त्रीलिङ्गी हुँदा क्रिया पनि स्त्रीलिङ्गी भएको देखिन्छ ।

बैतडेली भाषिकाका नामपदावलीका संरचनामा पाइने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको चर्चा गर्ने क्रममा के तथ्य स्पष्ट हुन आएको छ भने उक्त भाषिकाका मूल र व्युत्पन्न विशेष्य नामपद प्राकृतिक र व्याकरणात्मक रूपमा स्त्रीलिङ्गी पनि छन् । अनि तिनका विशेषता जाहेर गर्न आउने विशेषण पदले पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोगलाई बुझाउँदछन् । विशेषणका रूपमा आउने निर्धारक पदले, सङ्ख्याबोधक पदभित्रको

गणनाबोधक पदले र आधारवाची अधिकरण कारकका प्रत्ययले भने उक्त भाषिकामा लिङ्गभेद गरेको पाइँदैन ।

गुणवाचक विशेषण, सार्वनामिक (सम्बन्धी, प्रश्नार्थक र दर्शक) विशेषणक्रम सङ्ख्याबोधक, आवृत्तिसङ्ख्याबोधक तथा द्वित्व भएका गुणवाचक एवं सार्वनामिक विशेषण र विशेषण वाक्यांशमा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग पाइन्छ । यस्तै यस भाषिकाका अधः स्थानवाची, तिर्यक् स्थानवाची र ऊर्ध्वस्थानवाची कारकमा जोडिने प्रत्ययले पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोगलाई बुझाएको देखिन्छ । 'लेखा', 'पास', 'बिना', 'तिर', 'उपर', 'साथ', 'बमोजिम', 'खातिर', 'बारे', 'अन्सार', 'कारण' जस्ता पदहरूलाई नामयोगी नमानी मूल स्त्रीलिङ्गी पदका रूपमा स्वीकार्दा तिनका साथमा आउने सम्बन्धकारकका प्रत्ययलाई पनि स्त्रीप्रत्यय मान्न सकिन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

४.५ बैतडेली भाषिकाका क्रियापदावलीमा स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको स्थिति

बैतडेली भाषिकाका क्रियापदावलीमा पाइने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगको स्थितिको चर्चा गर्ने क्रममा उनले यस भाषिकाका क्रियापदावलीमा आउने असमापिका र समापिका अन्तर्गतका काल, वचन, पुरुष र करण जनाउन आउने प्रत्ययहरूसँग मिलाई स्त्रीलिङ्गी प्रयोग बुझिन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् । यस भाषिकाका प्रायः सबै कालमा प्रयुक्त हुने समापिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग पाइन्छ । पूर्वेली नेपालीका जस्तो एकवचनमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गी छुट्टिने तथा बहुवचनमा चाहिँ नछुट्टिने प्रक्रिया यस भाषिकामा पाइँदैन । सबै ठाउँमा नभए पनि अधिकांश ठाउँमा यस भाषिकाका एकवचन र बहुवचन बुझाउने समापिकाले स्त्रीलिङ्गी प्रयोगलाई बुझाएको पाइन्छ । यस भाषिकामा अपूर्ण भविष्यत्को प्रथम पुरुषको एकवचनमा बाहेक अन्यत्र प्रथम पुरुषमा लिङ्ग-निर्देश भएको पाइँदैन ।

मध्यम पुरुष र अन्य पुरुषमा सर्वत्रै नभए पनि प्रायः जसो ठाउँमा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग पाइन्छ । करण र अकरणले पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोगलाई बुझाउँछन्; तर स्त्रीलिङ्गी प्रयोग बुझाउने रूपात्मक प्रत्ययका दृष्टिले करण र अकरणमा केही भिन्नता छ । यस्तै असमापिका र त्यसका ठाउँमा सहायक क्रियाको पूरकका रूपमा आउने नाम वा विशेषणले पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोग देखाउँछन् ।

४.६ बैतडेली नेपाली भाषिकाको अधिकरण कारकका भेद र तिनका प्रत्यय

बैतडीमा बोलिने नेपाली भाषिकाका केही आफ्नै किसिमका विशेषता छन् । ती विशेषतामध्ये अधिकरण कारकका भेद र तिनका प्रत्यय पनि खास विशेषताका रूपमा देखा पर्दछन् । प्रस्तुत भाषिकामा सामान्यतः अधिकरण कारकका चार भेद देखिन्छन् र तिनमा लाग्ने प्रत्यय पनि बहुरूपात्मक छन् । त्यस भाषिकाका अधः स्थानवाची, तिर्यक् स्थानवाची र ऊर्ध्वस्थानवाची कारकमा लाग्ने प्रत्ययले लिङ्ग र वचनको सङ्केत पनि गरेका हुन्छन् । प्रस्तुत भाषिकाका अधिकरण कारकका भेद र तिनका प्रत्ययका यिनै कतिपय विशेषताको अध्ययन यस लेखमा गरिएको छ र यस बारेमा अभै व्यापक र विशेष अध्ययन गर्नु आवश्यक भएको तथ्य पनि यसबाट स्पष्ट भएको छ ।

४.७ बैतडेली धामीबोली: एक टिपोट

भाषाका विभिन्न भेदहरूमध्ये सामाजिक भेद पनि एउटा महत्वपूर्ण भेद हो । भाषा सामाजिक व्यवहार भएको हुनाले र भाषाविना सामाजिक व्यवहार चल्न नसक्ने हुनाले भाषा र समाजका बीचमा अटुट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रत्येक समाजका संस्कृति, विश्वास, आस्था, मान्यता, व्यवस्था आदिको स्पष्ट प्रतिबिम्ब त्यस समाजमा बोलिने भाषामा समेत पाइन्छ । त्यसैले कुनै पनि समाजको सिङ्गो अध्ययन गर्नाका निम्ति त्यस समाजका भाषिक पक्षसँग अवगत रहनु अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । समाजका जात-जाति, वर्ग-तह, नातागोता, लिङ्ग-वर्ण आदिका निम्ति प्रयोग गरिने भाषाको स्वरूप केही बेग्लै हुने कुरा नेपाली समाज र भाषासँग परिचित व्यक्तिका निम्ति आश्चर्यजनक कुरो हुन सक्तैन; किनभने नेपाली समाजको व्यवस्थाअनुरूप नै नेपाली भाषाको व्यवस्था पनि निर्धारित हुनु स्वाभाविकै हो । अतः समग्र नेपाली समाजको अध्ययनमा नेपाली भाषाको अध्ययन पनि प्रशस्त सहायक हुने कुरो निर्विवाद छ ।

नेपाली समाजका विभिन्न अङ्गमध्ये धामी पनि एक महत्वपूर्ण अङ्ग हो र धामी-बोली नेपाली भाषाका सामाजिक भेदहरूमध्येकै एउटा भेद हो । धामी-प्रथा नेपाली समाजमा निकै पहिलेदेखि नै चल्दै आएको साँस्कृतिक प्रथा हो भन्ने बारेमा दुई मत नहोला । नेपाली समाजमा विभिन्न प्रयोजनका निम्ति धामी-प्रथाको अनुसरण गर्ने गरेको पाइन्छ । नेपाली समाजकै एउटा अङ्ग बैतडेली नेपाली समाजमा सामान्य रोगदेखि असामान्य रोगका निदान र निवारण गर्नाका लागि धामीलाई गुहार्ने परिपाटी रहेको पाइन्छ । आधुनिक चिकित्सा-प्रणालीको प्रचार-प्रसारबाट समग्र नेपाली समाजमा धामीप्रथाप्रतिको

विश्वासमा केही ह्यास हुँदै आइरहेको परिप्रेक्ष्यमा बैतडेली नेपाली समाजमा निश्चित मात्रामा धामीप्रतिको विश्वास घट्दै होला तापनि बैतडेली जनजीवनमा यसको भूमिका प्रभावकारी रूपमा रहेको छ भन्ने कुरालाई पनि विर्सन नसकिने देखिन्छ ।

बैतडेली समाजमा विभिन्न संस्कार र शुभकर्मका अवसरका साथै दैवी आपत्विपत्का बेलामा समेत धामीलाई पुकारेको पाइनाले त्यहाँ धामीको सांस्कृतिक-सामाजिक महत्व रहेको देखिन्छ भने विभिन्न देवदेवीस्थानमा बेलाबेलामा हुने जात्रा-उत्सवका अवसरमा समेत अनेकौँ धामीहरू एकसाथ कामेको र नाचेको हेर्न मान्छेहरूको घुइँचो लाग्ने गरेको पाइनाले त्यहाँ धामीको भूमिका लोक मनोरञ्जनकारीसमेत रहेको कुराको पुष्टि हुन्छ । बैतडेली नेपाली समाजमा धामीले प्रयोग गर्ने भाषासमेत केही पृथक देखिन्छ र त्यसको अध्ययनबाट त्यस समाजका सांस्कृतिक र सामाजिक पक्षको अध्ययनमा सघाउ पुग्न सक्ने तथ्यलाई नर्कान मिल्दैन । यस लेखमा यही बैतडेली नेपाली समाजमा धामीले प्रयोग गर्ने भाषाका केही शब्द, शब्दावली र वाक्यहरू दिई त्यसको सङ्क्षिप्त परिचय दिने प्रयास गरिएको छ ।

४.८ प्रकीर्ण पर्यवेक्षण (२०५८)

यो प्रकीर्ण पर्यवेक्षण उनका छरिएका समीक्षात्मक लेखहरूको संगालो हो । यसमा २०३७ सालदेखिका खास-खास समयमा लेखेका तेह्रवटा समीक्षात्मक लेखहरू सङ्कलित गरिएका छन् । यी लेखहरूमध्ये दुईवटा लेख लोकगीतसँग र अरू एघारवटा लेख साहित्यिक विभिन्न विधा एवं तिनका रचनाकारको समीक्षा गर्ने कार्यमा केन्द्रित छन् । यसमा सङ्कलित दुईवटा कथाविषय लेखहरूमध्ये एउटा लेख कथाविधाका सैद्धान्तिक चर्चासँग र अर्कोचाहिँ नेपाली कथाको विकासक्रमसँग आवद्ध रहेका छन् । त्यस्तै यसमा सङ्कलित एउटा लेखले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालकविताका बारेमा पनि केही सङ्केत गरेको छ ॥

यसमा सङ्कलित धेरैजसो लेखहरू गरिमा, उन्नयन, हाम्रो पुरुषार्थ, न्याउली र दृष्टि जस्ता पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका थिए । ती विभिन्न पत्रिकामा छरिएर रहेका यी लेखहरूलाई सङ्कलन गरेका छन् ।

४.९ लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८)

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवन र कृतित्वका बीच भेटिने अन्तः सम्बन्धको अध्ययन गरी तयार पारिएको प्रस्तुत ग्रन्थको यस दोस्रो संस्करणमा आवश्यक परिमार्जन गरिनुका साथै अद्यावधिक सूचना पनि थपिएका थिए । यस ग्रन्थमा गरिएको अनुसन्धान देवकोटाका खण्डकाव्यकारिताको अध्ययनको पृष्ठाधारका रूपमा उहिल्यै (२०५७ सालतिरै) सम्पन्न गरिएको हो र यो अंश लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१) ग्रन्थमा पनि समाष्टि छ । यस अंशलाई अलग्गै ग्रन्थका रूपमा प्रकाशन गर्नुका केही प्रयोजन छन् र ती हुन् (१) देवकोटाका जीवनी र कृतित्वका बीच रहेको अन्तः सम्बन्धलाई किशोर पाठकका निमित्त पनि पाठ्यबोध्य सामग्रीका रूपमा उपलवध गराउनु, र (२) कुनै पनि लेखकका जीवनी र कृतित्वका बीच रहने सहसम्बन्धको अध्ययनको पद्धतिबारे आवश्यक जानकारी दिने ध्येय रहेको छ ।

देवकोटाका साहित्यिक कृतित्वबारे थाहा पाउन चाहने पाठकहरूलाई ध्यानमा राखी यस दोस्रो संस्करणका परिशिष्टमा देवकोटाका प्रथम प्रकाशित कविता तथा काव्यका पाठको पूर्णांश दिइनुका साथै उनका प्रकाशित-अप्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको सूची पनि दिइएको छ । यसले गर्दा प्रस्तुत ग्रन्थ देवकोटा-साहित्यका पाठकका निमित्त अझ उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

४.९.१ विषयपरिचय

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (जीवनकाल वि.सं. १९६६-२०१६) नेपाली साहित्यका अमर प्रतिभा हुन् । उनले आधुनिक नेपाली कविता र उत्कृष्ट सृजनात्मक योगदान दिएका छन् त्यो निकै बेजोड छ । उनले आफ्नो पचासवर्षीय जीवनकालमा स्वच्छन्तावादी धाराका सात सय भन्दा बढी फुटकर कविता, तीन दर्जनजति खण्डकाव्य र आधा दर्जन महाकाव्य रचेर आधुनिक नेपाली कविता क्षेत्रलाई अत्यन्त धनी बनाइदिए । यस संगसंगै उनले आधुनिक नेपाली निबन्धका क्षेत्रमा पनि नयाँ स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन गरी साह्रै सुन्दर निबन्ध-रचनाहरू पेस गरे । उनले नाटक, उपन्यास र कथाजस्ता अरु साहित्यिक रचना क्षेत्रका साथै समालोचनाका क्षेत्रमा पनि आफ्नो शक्तिशाली लेखनी कुँदाए; तर उनको सृजनशील व्यक्तित्व कविताविधा र निबन्धविधाका रचनामा नै बढी बेजोड देखियो । वास्तवमा उनले आधुनिक नेपाली कविता र निबन्धलाई विश्वस्तरीय गुणात्मक उचाइ प्रदान गरेका हुन् र उनी नै अहिलेसम्मका सर्वश्रेष्ठ नेपाली कवि एवं निबन्धकार पनि ठहरिन्छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कृतित्व र उनले नेपाली साहित्यका विभिन्न क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानका बारेमा निकै अध्ययन-अनुसन्धान भइसकेको पनि छ । तर उनका जीवनीका विभिन्न पक्ष एवं प्रसङ्गले उनका कृतित्वमा पारेको प्रभावका बारेमा उति गहन अध्ययन अहिलेसम्म भएको छैन । उनको जीवनका विभिन्न पक्ष एवं प्रसङ्गको स्पष्ट प्रतिबिम्ब उनका रचनाहरूमा भल्किने हुँदा सो कुराको अध्ययन चासोपर्दो बनेको थियो । यसै कारण यी पङ्क्तिका लेखकले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वका बीचको अन्तःसम्बन्ध केलाउने ठहर गर्‍यो र त्यसैको परिणाम प्रस्तुत पुस्तक बन्न गयो । यस पुस्तकमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका आनुवंशिकताका साथै उनको पचासवर्षे जीवनयात्राका विभिन्न पक्षले उनको साहित्यिक सिर्जनशीलतामा पारेको प्रभावका बारेमा विस्तृत रूपमा प्रकाश पारिएको छ ।

४.९.२ जीवनीका मुख्य पक्षहरू

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको पचास वर्षे जीवनी उनले गरेका शाश्वत महत्वका र सार्वजनिक रूपमा उपादेय कार्यका दृष्टिले निकै गरिमामय बन्न पुगेको देखिन्छ । हुन त उनका जीवन वि.सं. १९६६-२०१६ का बीच पुनपुन ५० वर्षको मात्र रह्यो र १०० वर्षको आयुलाई पूर्णायु/पूर्णजीवन मान्ने दृष्टिले हेर्दा उनको त्यस जीवनीले अर्द्धपूर्णता मात्र प्राप्त गर्न पायो ।

उनको त्यस जीवनीले जीवनीगत विकासको परिपूर्णता प्राप्त गर्न नसके पनि उनले आफ्नो यस अपूरो जीवनावधिमा पनि धेरै महत्वपूर्ण काम गरे । त्यो जीवनी आर्थिक दृष्टिले विपन्न रहे पनि उनले नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा देखाएको देशभक्तिपूर्ण क्रान्तिकारी बौद्धिक-साहित्यिक कलमवीरता, नेपालका विभिन्न शैक्षिक-सामाजिक-साहित्यिक संस्थाको स्थापनामा खेलेको अग्रणी भूमिका एवं शिक्षण-प्राध्यापन पेसामा प्राप्त गरेको लोकप्रियता, नेपाली भाषा-साहित्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा परिचित तुल्याउनमा गरेको प्रभावकारी योगदान र नेपाली कविता एवं निबन्ध-साहित्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा परिचित तुल्याउनामा गरेको प्रभावकारी योगदान र नेपाली कविता एवं निबन्ध-साहित्यका क्षेत्रमा गरेको नयाँ स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन तथा सम्बर्द्धन र प्रशस्त एवं गुणस्तरीय सृजनशीलताका दृष्टिले अत्यन्त गौरवमय रह्यो । उनको यस जीवनीअन्तर्गत उनका व्यक्तित्वका यी प्रमुख पक्ष देखा परे— शिक्षक-प्राध्यापक-अग्रणी बुद्धिजीवी व्यक्तित्व, राजनैतिक व्यक्तित्व, कुशल वक्ताव्यक्तित्व र सशक्त साहित्यिक स्रष्टा व्यक्तित्व ।

उनका जीविकाको मुख्य स्रोत शिक्षण-पेसा नै रह्यो र उनी विद्यालयस्तरदेखि बी.ए. सम्मका अङ्ग्रेजी र नेपाली विषयका प्रभावशाली शिक्षक-प्राध्यापक रहे । उनले नेपाली विषयका पाठ्यक्रम-पाठ्यपुस्तकका निर्माण-निर्धारणमा र त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना गर्ने काममा अग्रणी बुद्धिजीवी व्यक्तित्वको भूमिका देखाए । उनी देशको राजनैतिक क्रान्तिमा सामेल भई प्रजातन्त्रको आगमनपछि 'सल्लाहकार सभा' मा विपक्षी दलका नेतासमेत भए भने केही समयसम्म उनी देशको शिक्षा तथा स्वायत्त शासन मन्त्री पनि रहे । उनका जीवनीको सर्वाधिक महत्वपूर्ण व्यक्तित्व चाहिँ सशक्त साहित्यिक स्रष्टा व्यक्तित्व नै रह्यो । उनका यिनै विविध व्यक्तित्वहरूले गरेका स्थायी र सार्वजनिक महत्वका कार्यले उनको जीवनी गौरवपूर्ण बन्यो । यसरी जीवनीका मुख्य पक्षहरू अर्न्तगत अवस्थीले यी माथिका पक्षहरूलाई उल्लेख गरेका छन् ।

४.९.३ साहित्यिक स्रष्टा व्यक्तित्व

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका साहित्यिक व्यक्तित्व र त्यसका प्रदानको सेरोफेरो निकै व्यापक र बहुमुखी छ । उनले अनुवाद र बहुभाषिक रचनातर्फ काम गरे पनि अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषामा उनले गरेको मौलिक साहित्य-सृजना निकै महत्वपूर्ण छ । उनले अङ्ग्रेजी भाषामा विद्यार्थीकालमै 'दि बैलेड सावित्री एन्ड सत्यवान्' र भारतप्रवासकालमा 'बापू' (प्रकाशन: वि.सं. २०४८) लघुकाव्यको रचना गर्नाका साथै विद्यार्थीकालदेखि मृत्युशय्यासम्मका विभिन्न समयमा थुप्रै मौलिक अङ्ग्रेजी कविताहरूको चरना गरे । उनले नेपाली साहित्यका कविता, निबन्ध, कथा, नाटक, उपन्यास र समालोचनाजस्ता विधामा कलम चलाई आफ्नो बहुमुखी साहित्यिक प्रतिभा देखाए पनि उनका केन्द्रीय योगदानका पक्ष भने निबन्ध-विधा र कविता-विधा नै रहे ।

उनका लक्ष्मी निबन्ध-सङ्ग्रह (वि.सं. २००२), दाडिमको रुखनेर (वि.सं. २०३९) र महाकवि देवकोटाका निबन्ध (२०६६) गरी तीन निबन्ध-सङ्ग्रह प्रकाशित छन् र यिनमा उनका स्वच्छन्दतावादी धाराका भावात्मक रम्य ललित निबन्धहरू सङ्कलित छन् । उनले १० वर्षको उमेरदेखि नै कविता लेख्न थालेका हुन् र त्यो कविता-सृजनाक्रम उनका मृत्युशय्या (जीवनको अन्तिम पचासौँ वर्ष) सम्म नै चालू रह्यो । उनले आफ्नो पचासवर्षे जीवन (वि.सं. १९६६-२०१६) भित्रको चालीस वर्ष (वि.सं. १९७६-२०१६) सम्म निरन्तर कविता लेखिरहे ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले मूलतः स्वच्छन्दतावादी धाराकै कविता लेखे र त्यसअन्तर्गत अरु साहित्यिक वाद-उपवादको प्रयोग पनि निकै गरे । उनले कविताविधाका मुक्तक कविता, फुटकर कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य जस्ता चारै उपविधामा कलम चलाए र उनले आफ्ना ती कवितामा वर्णमात्रिक, मात्रिक, वार्णिक (लोक) र गद्यकविताजस्ता चारैथरी छन्द/लयको कुशल प्रयोग गरे ।

उनले मुक्तक कविता फाट्टफुट्ट मात्र लेखे भने उनका कविव्यक्तित्वको मुख्य योगदान कविता विधाका अरु तीन उपविधा (फुटकर कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य) मा देखा पर्दछ । यीमध्ये पनि उनका फुटकर कविता (र गीत) हरूकै राशि सबभन्दा बढी देखिन्छ, र तिनका एक दर्जनभन्दा बढी संग्रहहरू प्रकाशित छन् । उनका जीवनको निरन्तर साधना-क्षेत्र फुटकर कविता नै रहेको छ र उनका कवितात्मक उत्कृष्ट प्राप्तिका दृष्टिले पनि यो क्षेत्र महत्वपूर्ण छ । जीवनका खास अवधिमा मात्र उनले खण्डकाव्य र महाकाव्यको रचना गरे । उनले विभिन्न किसिमको काव्यढाँचा अँगालिएका तीन दर्जनभन्दा बढी खण्डकाव्यको रचना गरेका छन् र तिनमा विभिन्न स्रोतबाट लिइएको विषयवस्तुलाई आफ्नै हार्दिक भावनामा घुलमिल गराई व्यक्त गरेका छन् । उनले रचेका आधा दर्जन महाकाव्यहरू पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक/काल्पनिक र दन्त्यकथात्मक विषयवस्तुमा आधारित छन् र तिनमा उनको हार्दिक वितात्मक भावावेग नै विशेष रूपमा व्यक्त भएको छ । उनका धेरैजसो खण्डकाव्य र महाकाव्यहरू उनको आँसुलेखनकै परिणामका रूपमा देखिन्छन् र तीमध्ये धेरैजसोमा सहज स्वाभाविक कवितात्मक सौन्दर्य झल्कन्छ भने केही (दुई खण्डकाव्य र एक महाकाव्य) ले मात्र अभिव्यक्तिगत संयम र परिष्कृतिको चमत्कृत पाएका छन् । यसरी साहित्यिक स्रष्टा व्यक्तित्व अन्तर्गत अवस्थीले यी माथिका पक्षहरूलाई उल्लेख गरेका छन् ।

४.९.४ जीवन र कृतित्वको अन्तःसम्बन्ध

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवनीका निम्नलिखित खास-खास पक्ष/सन्दर्भहरूले उनका कृतित्व र खास गरी कृतित्वमा निम्नलिखित किसिमको विशेष प्रभाव पारेका छन् ।

अनुवंशले पारेको प्रभाव: लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको विराट साहित्यिक प्रतिभाको निर्माणमा उनका आनुवंशिक संस्कारको उल्लेखनीय प्रभाव परेको छ । उनका पूर्वजहरू (खास गरी बाजे र बाबु) र वंशजहरू (आफ्नै दाजुभाई र दिदीबहिनीहरू) मा छरिएर रहेको प्रतिभा नै एकमुष्ट रूपमा उनमा प्रकट भएको हो ।

पारिवारिक पृष्ठभूमिले पारेको प्रभाव: पारिवारिक रूपमा बाबुका पाण्डित्य र सृजनशीलताबाटै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा कविता-सृजनातर्फ आकर्षित भएका हुन् भने उनका मनोरचनामा पण्डित बाबुका आस्तिक आदर्शवादी विचार एवं आर्यसंस्कृति र संस्कारको प्रभाव बालककालमै बस्न गयो र त्यसको साहित्यिक अभिव्यक्ति उनका रचनामा बारम्बार हुँदै आयो । आमाको युगनि अर्थकरी अङ्ग्रेजी विद्या तर्फको आकर्षण र दाजुको अङ्ग्रेजी-विशेषज्ञताले गर्दा उनलाई अङ्ग्रेजी भाषा-साहित्यको अध्ययन गर्ने अवसर मिल्न गयो र यसबाट उनले अङ्ग्रेजी भाषामै मौलिक कविता-सृजना गर्नाका साथै नेपाली साहित्यमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यबाट प्रभावित नयाँ-नयाँ सृजनात्मक प्रयोग गर्न सके । उनले पारिवारिक आर्थिक चाप निकै बेहोर्नुप्यो र त्यसको समाधानका लागि अर्थोपार्जन गर्न ट्युसनवृत्तिमा लाग्दा उनी बेफुर्सदी बन्न पुगे र फुर्सदका क्षणमा हतार-हतार गरी रचिएका उनका कृतिहरूले पर्याप्त आत्मसंयम र परिष्कार प्राप्त गर्न सकेनन् । उनको दशवर्षे उमेरको मुक्तक कवितामा परेको 'मनू छ, हामीलाई' भन्ने पदावलीमा व्यक्त भएको मृत्युबोध उनले भोग्नु परेको आफ्ना स्वजन (बाबु, आमा र सन्तान) हरूको मृत्युपीडाबाट प्रखर बन्दै गयो र उनको त्यो मृत्युबोध उनका मृत्युशय्यामा रचिएका कविताहरूसम्ममा व्यक्त भयो ।

राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशबाट परेको प्रभाव: १९८७ सालको 'लाइब्रेरी पर्व' मा निरंकुश राणाशासकबाट दण्डित हुनुपर्दा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको सुकोमल कविहृदय निकै आहत भयो र परिणामस्वरूप अभिव्यक्ति-स्वतन्त्रता नभएको त्यस युगमा उनले सामाजिक-राजनैतिक किसिमको विषयवस्तु अँगाली साहित्य-सृजना गर्नेभन्दा प्रकृतिकेन्द्री स्वच्छन्दतावादी धाराका कविता-सृजना गर्ने बाटो रोजे । त्यसो गरे पनि २००३ सालको पूर्वाद्धितिरसम्मका उनका रचनामा देशभक्तिपूर्ण भावनाको व्यापक अभिव्यक्ति हुनाका साथै तत्कालीन निरंकुश राणाशासकका बर्बरता र दुराचारप्रतिको व्यङ्ग्य अप्रत्यक्ष रूपमै ठाउँ-ठाउँमा व्यक्त भएको छ ।

२००७ सालमा देशमा भएको राजनैतिक परिवर्तनपछि उनलाई देश-विदेशका विभिन्न ठाउँमा भ्रमण गर्ने अवसर मिल्यो र त्यस बखतका उनका जीवनका विभिन्न घटना र यात्राप्रसङ्गको अभिव्यक्ति पनि उनका निकै रचनाहरूमा भएको छ । २०१० सालपछि उनले यूरोप र एसिया महादेशका केही मुलकुहरूको भ्रमण गर्ने मौका पाए र त्यसले उनको सोचाइलाई निकै फराकिलो बनायो ।

२०११ सालमा श्री ५ त्रिभुवनको स्वर्गारोहण भई श्री ५ महेन्द्रको राज्यरोहणसँगै भएको युग-परिवर्तनपछि देवकोटा पनि विस्तारै राजनीतिबाट साहित्यतर्फ फर्किए र उनमा संगठित किसिमले

नेपाली साहित्यको सेवा गर्ने भावना आउनाका साथै कवितात्मक परिष्कारको चेतना पनि आयो: फलस्वरूप उनले निकै परिष्कृत स्तरीय कविता लेख्न सके ।

शिक्षाको प्रभाव: लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले अलिअलि संस्कृत, अलिअलि हिन्दी-बङ्गाली, धेरै अङ्ग्रेजी, केही विज्ञान एवं कानून पढेर र विशेष स्वाध्ययनबाटै आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेका थिए । उनका साहित्यिक रचनाहरूमा यी विभिन्न भाषिक स्रोत र विषयक्षेत्रबाट उनले आर्जन गरेका ज्ञानको भाव फेला पार्न सकिन्छ । खास गरी उनले गरेको अङ्ग्रेजी भाषासाहित्यको व्यापक अध्ययनले उनलाई महान् स्वच्छन्दतावादीक वि एवं निबन्धकार बनायो भने उनले गरेको कानून क्षेत्रको वी.एल. सम्मको अध्ययनले उनका राजनैतिक व्यक्तित्वको निर्माणमा टेवा पुऱ्याउनाका साथै उनको क्रान्तिकारी व्यङ्ग्यकार विद्रोही बौद्धिक-तार्किक कवि र निबन्धकार व्यक्तित्वको निर्माणमा पनि उल्लेखनीय प्रभाव पार्‍यो ।

पेसागत प्रभाव: लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीविकोपार्जनको मूल पेसा शिक्षण रह्यो र शिक्षण पेसामा लागिरहँदा भाषा-अभ्यासमा निरन्तरता रहन गई उनको साहित्यिक अभिव्यक्ति क्षमता सबल र प्रभावकारी बन्यो । उनले केही समय नियमित जागिरेका रूपमा लेखन कार्य नै अँगाल्न पुगे र यसले उनलाई प्रशस्त लेख्ने अवसर मिल्यो अनि उनले त्यस अवधिमा प्रशस्त नै लेखे । पारिवारिक आर्थिक संकट र पेसागत कामका च्यापाच्यापका बीच हतार र हडबडमै उनले साहित्य-सृजना गर्नुपऱ्यो । यसैको फलस्वरूप नै उनका साहित्यिक रचनाहरूमा संयमित अभिव्यक्ति कौशलका सट्टा हतार र हडबडकै अभिव्यक्ति ज्यादा पाइन्छ ।

मानसिक अवस्था र स्वास्थ्यको प्रभाव: लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका मनमा भावनाको विशाल भण्डार थियो । उनका मनका भावना अटेसमटेस भई साहित्यिक कृतिमा व्यक्त हुन खोज्थे । उनी एकपछि अर्को गर्दै मनबाट निस्करहेका भावनालाई छिटोछिटो आफ्ना रचनामा व्यक्त गरिहाल्थे । यसैले नै उनका कतिवामा प्रवाहशीलता र आशुकवित्व देखा परे । ती प्रवाहशीलता र आशुकवित्वले फुटकर कवितादेखि महाकाव्यसम्म उनका कवित्वको विस्तार गरे र त्यस कवित्वको विस्तारको लघु अवस्थाका नमुना उनका फुटकर कविता हुन् भने मध्य अवस्थाका नमुना उनका खण्डकाव्य हुन् अनि दीर्घ/दीर्घतर अवस्थाका प्रतिफल उनले रचेका महाकाव्यहरू हुन् । उनका मानसिक स्वास्थ्यमा एक-दुईपटक केही हलचल आएको जस्तो देखिए पनि त्यसको नकारात्मक प्रभाव उनका कृतित्वमा देखिएन । २००४ सालपछि उनको शारीरिक स्वास्थ्य विस्तारै दुर्बल बन्दै गए पनि मृत्युशय्यामा रहनुजेलसम्म पनि उनले

कविता लेखिरहे । यसैले उनका जीवनको सर्वाधिक सिर्जनात्मक निष्ठ र प्रेमको क्षेत्र कविता नै रह्यो र उनी महाकविका रूपमा विख्यात पनि भए ।

४.९ ५ लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१)

शोधकर्ता समालोचक महादेव अवस्थी (वैतडी, धौलाडी, गाँजरी वि.सं. २०१६) २०३८ सालमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर (एम.ए.) परीक्षा प्रथम श्रेणीमा प्रथम भई समुत्तीर्ण भएदेखि नै नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा विभिन्न रूपमा सक्रिय साधना गर्दै आएका छन् ।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि.सं. १९६६-२०१६) को समुच्चु कवित्वको एक महत्वपूर्ण फाँटका रूपमा रहेको उनको खण्डकाव्यकारिताको शोध समालोचनाप्रति शोधकर्ता महादेव अवस्थी २०४८-५६ सालका बीच संलग्न भए र उनले उक्त शोधकार्य पूरा गरी २०५७ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता शीर्षकमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा विद्यावारिधि उपाधि प्राप्त गरे ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता नामक प्रस्तुत ग्रन्थको जम्मा ४६३ पृष्ठ जतिको मूल पाठ आठ परिच्छेदहरूमा विभाजित भएको छ र ती परिच्छेदहरू लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्व, देवकोटाका कवितायात्रा र खण्डकाव्यकारिताको विकासक्रम, देवकोटाका विभिन्न चारण चरण (१९९२-२०१५) का खण्डकाव्यकृतिहरूको विवेचना, देवकोटाका खण्डकाव्यको वर्गीकरण र खण्डकाव्यधारा तथा प्रवृत्तिको निरूपण अनि खण्डकाव्यकात्मक योगदान र स्थानको निर्धारणजस्ता मुख्य सन्दर्भसँग सम्बद्ध रहेका छन् ।

समष्टिमा यस ग्रन्थअन्तर्गत लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्व तथा कविता यात्राको छानविनपूर्ण पर्याधार प्रस्तुत गरी देवकोटाका प्रकाशित र उपलब्ध रहेका खास पैँतीसवटा खण्डकाव्य (नवरसका आठ खण्डकाव्यसमेत) को कृतिगत विवेचना गरिएको छ र त्यसपछि देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता सम्बन्धी वर्गीकरण, धारागत र प्रवृत्तिगत पहिचान एवं स्थान र योगदानको समुच्चु निरूपण समेत यहाँ प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । यस ग्रन्थलाई लक्ष्मीप्रसाद देवकोटासम्बन्धी शोधपरक विद्यावारिधि स्तरीय अध्ययनको अहिलेसम्मको सबभन्दा पछिल्लो सधन प्रयास मान्न सकिन्छ र खास गरी अहिले यो लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्य सम्बन्धी विश्वकोशकै रूपमा उभिएको छुँदै छ ।

यहाँ खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप बारेका खास सैद्धान्तिक सञ्चेतनाबाट उत्प्रेरित अनेक आधारको अवलम्बन गरी जसरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिताको र समष्टिगत सघन विश्लेषण पर्याप्त तीक्ष्णता र पूर्ण प्राथमिकताका साथ प्रस्तुत भएको छ । त्यो प्रशंसनीय छँदै छ । अवश्य नै खण्डकाव्यसम्बन्धी अवधारणा र खण्डकाव्यत्वका कसीका बारेमा अरु प्राज्ञिक मन्थन र निरूपणसहित देवकोटाका खण्डकाव्यकारिताका बारेमा पनि अभ् विस्तारपूर्वक र अभ् सूक्ष्मतापूर्वकसमेत अरु नव शोधको नवीन निरूपण प्रयासहरू हुँदै जाने नै छन्; तर वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा भने यो शोधग्रन्थ आफ्ना क्षेत्रमा अद्वितीय मानकग्रन्थ नै ठहर्छ । यस ग्रन्थबाट लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाकै बारेमा आगामी अरु गहन शोध गर्न र नेपाली खण्डकाव्यक्षेत्रका अरु प्रतिभा र कृतिका सघन शोधका लागि पनि चिरकालसम्म थप रचनात्मक उत्प्रेरणा सम्प्रेषित भइरहने छ ।

प्रस्तुत लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता नामक शोधग्रन्थमा खास गरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका समुच्चा खण्डकाव्यकारिताका अध्ययनका क्रममा प्रतिपादन गरिएका विद्वत्तापूर्ण स्थापनाहरू दूरगामी महत्वका देखिन्छन् । आउँदो समयको उच्चतर नेपाली शोधसमालोचनाले यिनको अरु परिमार्जन गर्दै जानु नै पर्छ र त्यसो हुनु नै शोधधर्मी अपेक्षासमेत हुँदै हो तापनि यी स्थापना अत्यन्त वस्तुनिष्ठ र सशक्त रूपमा अन्तर्व्यापी प्रकृतिका रहेका हुनाले यिनको आफ्नो पृष्ठाधारका साथै सान्दर्भिकतासमेत रहेको कुरा पनि उत्तिकै स्वीकार्य छँदै छ ।

त्यस्तै भविष्यमा देवकोटाका प्रत्येक वा व्यक्ति प्रमुख खण्डकाव्यको अरु सघन शोध-अध्ययन पनि हुँदै जानु अपेक्षित छँदै छ र तिनले पनि शोधकार महादेव अवस्थीका यस ग्रन्थका व्यष्टि र समष्टि स्थापनाहरूको अभ् परिष्कृतिका निमित्त योगदान गर्ने नै छन् । तर लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता सम्बन्धी पूर्व अध्ययन (शोध र समालोचना) का दाँजोमा अवस्थीको प्रस्तुत शोधग्रन्थले वस्तुतथ्य निर्देशित तिक्खर विश्लेषण तथा प्रामाणिक मूल्याङ्कनप्रक्रियामार्फत दिएको शोधयोगदान वर्तमान सन्दर्भमा निकै गहकिलो छ र त्यो आफ्नो शीर्षकीय विषयगत परिधिको आजको मानस्तरीय फड्कोस्वरूप ग्रन्थ हुँदै हो ।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका साहित्यसाधनाका बारेमा विभिन्न अग्रज व्यक्तिहरूका कोसे ढुङ्गास्वरूप खोज र समालोचनाका अतिरिक्त विगत अढाइ दशकका बीचमा प्रमुख शोधप्राप्तिहरूमध्ये चूडामणि बन्धु, कुमारबहादुर जोशी र घनश्याम नेपालको विशिष्ट स्थान छँदै छ । यीमध्ये कुमारबहादुर जोशी र घनश्याम नेपालका विद्यावारिधिय मानस्तरीय प्रयासहरू पछि, खण्डकाव्यकारिताका क्षेत्रमा

केन्द्रित रही महादेव अवस्थीद्वारा गरिएको विद्यावारिधि शोधकार्यको उपजस्वरूप यो लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता नामक ग्रन्थ देवकोटेली शोधपरम्पराको अर्को मानक शोधग्रन्थ हुनाको साथै देवकोटेली खण्डकाव्यपक्षीय सघन अध्ययनको अति विशिष्ट कोटिको प्राप्तिसमेत हुन आएको छ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यकारिताका ऐतिहासिक, परिमाणात्मक र प्रकारगत एवं गुणात्मक योगदानका साथै नेपाली खण्डकाव्यका परम्परामा उनका स्थान र योगदानको

नेपाली खण्डकाव्यका परम्परामा आफ्ना पूर्ववर्ती खण्डकाव्यकारहरूका दाँजोमा खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले दिएको ऐतिहासिक योगदानको आंकलन उनको प्रथम खण्डकाव्य 'मुनामदन' (प्रकाशन वि.सं. १९९२) कै आधारमा गर्न सकिन्छ । उक्त 'मुनामदन' खण्डकाव्यका सन्दर्भमा मुख्यतः आधुनिक स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्ययुगको प्रभावकारी आमन्त्रण गर्नु, लोकलयात्मक खण्डकाव्यढाँचालाई काव्यस्तरीय उच्च प्रतिष्ठा प्रदान गर्नु र मौलिक, पुष्ट एवं सामाजिक आख्यानात्मक खण्डकाव्य ढाँचाको प्रतिष्ठापन गनुका साथै आख्यान र कवितातत्वको सन्तुलित खण्डकाव्यात्मक सिद्धि प्राप्त गर्नु नै उनले गरेको खण्डकाव्यात्मक ऐतिहासिक योगदानका मूलभूत पक्ष हुन् । यसपछि पनि उनले 'राजकुमार प्रभाकर' (वि.सं. १९९७), 'कुञ्जनी' (वि.सं. २००२), 'पहाडी पुकार' (वि.सं. २००५), 'नाला' (वि.सं. २००५), 'आँसु' वि.सं. २००६), 'वसन्ती-दुई' (वि.सं.२००९), 'रावणजटायुयुद्ध' (वि.सं. २०१५), 'महेन्दु' (वि.सं. २०१५) जस्ता अरु आठ खण्डकाव्यको प्रकाशन गरी आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यका स्वच्छन्दतावादी युग (वि.सं. १९९२-२०१६) को निर्माण गर्नाका साथै त्यसको उच्च प्रतिष्ठापनसमेत गरी नेपाली खण्डकाव्यका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान गरे ।

उनले खास गरी आफ्ना खण्डकाव्यकारिताका पूर्वार्द्धयात्राका अन्त्यतिर र उत्तरार्द्ध यात्रामा समेत रचेका अरु अढाई दर्जन भन्दा बढी खण्डकाव्य भने उनका जीवनकालमा र मुख्य स्वच्छन्दतावादी युगका अवधमिा समेत प्रकाशित हुन सकेनन् ।

खण्डकाव्यात्मक रचना-परिमाणका दृष्टिले हेर्दा खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रकाशित-अप्रकाशित गरी सैंतीसवटा खण्डकाव्य रचेको पाइएकोमा तीमध्ये उपर्युक्त आठवटा खण्डकाव्य मात्रै उनका जीवनकालमा (नेपाली खण्डकाव्यका खास स्वच्छन्दतावादी युगावधि वि.सं. १९९२- २०१६ भित्र) प्रकाशित हुन सके तापनि हालसम्ममा चाहिँ उनका पैँतीसवटा खण्डकाव्य प्रकाशित रूपमा उपलब्ध रहेको देखिन्छ । उनका पैँतीसवटा खण्डकाव्यको यो विशाल रचना-परिमाण नेपाली खण्डकाव्यका

विकासयात्रामा नै र मुख्यतः त्यसका स्वच्छन्दतावादी धारामा निकै वृहत् प्रदान देखा पर्छ भनी अवस्थी यसमा उल्लेख गरेका छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जम्मा पैतीसवटा खण्डकाव्यहरूमध्ये गुणस्तरका दृष्टिले हेर्दा दुईवटा ('मुनामदन' र 'मायाविनी सर्सी') उच्चतर श्रेणीका, सातवटा ('लूनी', 'कुञ्जिनी', 'सीताहरण', 'मैना', 'सृजामाता', 'भ्रञ्जावर्णन' र 'नासमभको गाँठो') उच्च श्रेणीका छवटा ('राजकुमार प्रभाकर', 'रावणजटायुयुद्ध', 'वसन्ती-एक', 'वसन्ती-दुई', 'भ्यागुर नारान' र 'घोडचढी') उच्चमध्यम श्रेणीका गरी जम्मा पन्ध्रवटा उत्कृष्ट वा विशिष्ट खण्डकाव्य (अरु बाँकी खण्डकाव्यहरूचाहिँ मध्यम वा निम्नमध्यम तहका) देखिएबाट नेपाली खण्डकाव्यपरम्परामा उनले दिएको गुणस्तरीय योगदानको परिधि पनि उच्च किसिमको देखापर्छ ।

नेपाली खण्डकाव्य-परम्परामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका स्थान र योगदानको तुलनात्मक मूल्याङ्कन गर्दा निष्कर्ष स्वरूप देखा पर्ने मुख्य बुँदाहरू यस प्रकार छन् :

(अ) नेपाली खण्डकाव्यका प्राथमिक कालको भक्तिधाराका खण्डकाव्यकार वसन्त शर्मा, भानुभक्त आचार्य र ज्ञानदिलदास तथा माध्यमिक कालको श्रद्गारिक धाराका खण्डकाव्यकार मोतीराम भट्टका कतिपय स्तरीय खण्डकाव्यहरूले नेपाली खण्डकाव्यको संरचनात्मक प्रारूप बसाल्ने प्रयास गरेको ऐतिहासिक महत्व प्राप्त गरेको भए पनि तिनले देवकोटाको खण्डकाव्यकारिताका जस्तो विधागत मानक तथा परिपुष्ट स्वरूपका साथै प्रसारित एवं गहिराइपूर्ण काव्यसौन्दर्यको उचाई उति प्राप्त गर्न नसक्नु,

(आ) आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यपरम्परामा देखा परेका देवकोटाका पूर्ववर्ती प्रमुख खण्डकाव्यकारहरूमध्ये परिष्कारवादी खण्डकाव्यकार लेखनाथ पौड्यालको 'ऋतुविचार' (वि.सं. १९७३ र १९९१) कोषकाव्यात्मक खण्डकाव्यले विश्वस्तरीय सौन्दर्यपूर्ण उचाई प्राप्त गरेको भए पनि देवकोटाका स्वच्छन्दतावादी आख्यानात्मक र कोषकाव्यात्मक खण्डकाव्यरचनामध्येका पौने दर्जन कृतिले कम्तीमा पनि उच्चतर र उच्च स्तर प्राप्त गरेको देखिने हुँदा देवकोटाले गरेको खण्डकाव्यात्मक गुणस्तरीय योगदान उनका पूर्ववर्ती प्रमुख खण्डकाव्यकार लेखनाथ पौड्यालका तुलनामा निकै फराकिलो र विविधतापूर्ण पनि देखा पर्नु;

(इ) आफ्ना पूर्ववर्ती अर्का परिष्कारवादी खण्डकाव्यकार महानन्द सापकोटाको लोकलयात्मक सुधारवादी उच्चमध्यमस्तरीय खण्डकाव्य 'मनलहरी' र अर्का अग्रज परिष्कारवादी खण्डकाव्यकार बालकृष्ण समको

गद्यकवितात्मक बौद्धिकताप्रधान उत्कृष्ट खण्डकाव्य 'आगो र पानी' (रचना-प्रकाशनकाल भने खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाकै समयको समवर्ती) का प्रदानसँगका तुलनामा पनि स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्यकार देवकोटाकै खण्डकाव्यात्मक परिमाणगत-प्रकारगत योगदानका साथै उच्चतर, उच्च र उच्चमध्यम स्तरको गुणात्मक खण्डकाव्यात्मक योगदानको परिधि निकै बृहत् देखिनु, (ई) देवकोटाका समवर्ती खण्डकाव्यकारहरूमध्ये स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्यकार सिद्धिचरण श्रेष्ठका साथै परिष्कारवादी खण्डकाव्यकार भवदेव पन्त र भीमनिधि तियारीको खण्डकाव्यात्मक योगदान आ-आफ्ना पारामा उत्कृष्ट नै भए पनि यी तीनवटै खण्डकाव्यकारहरूभन्दा खण्डकाव्यकार देवकोटाकै खण्डकाव्यात्मक परिमाण, प्रकार र गुणवत्ता पनि अत्यधिक देखिनु,

(उ) आफ्ना समवर्ती खण्डकाव्यकार माधवप्रसाद घिमिरेका जम्मा पाँचवटा खण्डकाव्यकृतिहरूका परिमाण र प्रकारका सापेक्षतामा खण्डकाव्यकार देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता निकै व्यापक देखा पर्नु र खण्डकाव्यीय गुणवत्ताका दृष्टिले यी दुवै खण्डकाव्यकार सशक्त नै देखिनु, तर समष्टि लेखाजोखामा खण्डकाव्यकार देवकोटापछिको दोस्रो विशिष्ट स्थानमा नै खण्डकाव्यकार माधव घिमिरेको स्थान स्थापित हुनु;

(ऊ) खण्डकाव्यकार देवकोटाका परवर्ती युगमा खास गरी प्रयोगवादी कवि मोहन कोइरालाले गरेको लामो कवितात्मक योगदान नयाँ पाराको समेत भए पनि त्यसमा संरचनागत र सम्प्रेक्षणगत कसरसँगैको उच्चता रहेकाले पनि देवकोटाका 'मायाविनी सर्सी' गद्यकवितात्मक खण्डकाव्यलगायतका खण्डकाव्यहरूले दिएको प्रचुर परिमाणात्मक र गुणस्तरीय व्यापक-बृहत् प्राप्ति अविजित नै रहनु अनि

(ए) देवकोटाका परवर्ती युगमै प्रयोगवादी लामोकविताका समानान्तरमा अगमसिंह गिरी, कञ्चन पुडासैनी, भरतराज पन्त, भानुभक्त पोखरेल, वासुदेव त्रिपाठी, घनश्याम कँडेल, युद्धवीर राणा, दिनेश अधिकारी र सरुभक्त जस्ता परिष्कारवादी/स्वच्छन्दतावादी/ प्रगतिवादी/समसामयिक सञ्चेतनाका खण्डकाव्यकारहरूले खण्डकाव्यात्मक नवसृजन शीलता देखाएको भए पनि खण्डकाव्यात्मक परिमाण, प्रकार र प्रवृत्तिका वैविध्यका साथै उच्चतर र उच्च खण्डकाव्यकलाका दृष्टिले यस परवर्ती युगमा पनि देवकोटाको खण्डकाव्यात्मक प्राप्ति अभै अविजित नै रहनु ।

यस परिप्रेक्ष्यमा खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली खण्डकाव्यको समष्टि यात्रामा नै परिमाण र गुणवत्ताका दोहोरै मापदण्डबाट अहिलेसम्मका सर्वोपरि प्रतिभा ठहर्छन् ।

४.१० आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४)

प्रस्तुत आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श शीर्षकको पुस्तक यस पङ्क्तिकारले विगत तीन दशकका बीचमा गरेका पठनपाठन, अध्ययन-अध्यापन र शोध-अनुसन्धानका कार्यबाट आर्जेका ज्ञान-अनुभवको सारांश उल्लेख गरिएको छ ।

प्रस्तुत पुस्तक चार खण्डमा संगठित छ । यसका ती चार खण्ड हुन्- सैद्धान्तिक खण्ड, इतिहास-खण्ड र महाकाव्य प्रमुख स्रष्टागत प्रवृत्ति एवम् कृतिगत विशिष्टता तथा खण्डकाव्यका प्रमुख प्रतिभा र तिनका कृतिगत प्रवृत्तिको रेखाङ्कन-खण्ड । यसका सैद्धान्तिक खण्डमा महाकाव्य तथा खण्डकाव्य-लामो कविताका सम्बन्धमा पूर्व-पश्चिमी र नेपाली साहित्यशास्त्रमा स्थापित मान्यताहरूको आंकलन गरी अद्यावधिक सैद्धान्तिक निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यस इतिहासखण्डमा आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्य तथा लामो कविताका पृष्ठभूमि र प्रवर्तनको सन्दर्भका साथै विकास-प्रक्रियागत धाराका प्रवृत्तिहरूबारे सङ्क्षिप्त रूपमा निर्देश गर्ने चेष्टा गरिएको छ । यसका तेस्रो खण्डमा आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्य लामो कविता परम्पराका प्रमुख प्रतिभाहरूका सृजनात्मक यात्रा, प्रवृत्ति एवम् योगदानबारे आवश्यकता अनुसार प्रकाश पारिएको छ र तिनका खास-खास कृतिहरूको सङ्क्षिप्त समालोचनात्मक अध्ययन पनि गरिएको छ ।

प्रस्तुत पुस्तकका तेस्रो तथा चौथो खण्डमा गरिएको प्रमुख स्रष्टागत प्रवृत्ति एवम् कृतिगत विशिष्टताबारेको अध्ययन विविधतापूर्ण छ । त्यो अध्ययन विविधापूर्ण हुनाको कारण हो- नेपाली महाकाव्य तथा खण्डकाव्यका परम्परामा देखा परेका प्रमुख प्रतिभाहरूका सृजनात्मक कार्य, प्रवृत्ति तथा योगदान नै विविधतापूर्ण हुनु । प्रमुख महाकाव्यकारहरूमध्ये लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका मात्र सिर्जनात्मक अन्तर्विकासका चरणहरू स्पष्ट रूपमा देखिनुका साथै कृतिगत वैविध्य पनि दृष्टिगोचर हुन आउँछन् र अरु प्रमुख प्रतिभाहरू एउटै मात्र महाकाव्य-कृतिमा संकुचित देखिन्छन् । त्यसैले देवकोटाबाहेक अरु महाकाव्यकारका प्रवृत्ति र योगदानको आंकलन तिनकै निश्चित कृतिगत अभिलक्षणका आधारमा गरिएको छ । आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य-परम्पराका प्रमुख प्रतिभाहरूमध्ये लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यकारिताबारे यस पङ्क्तिकारको छुट्टै शोधमूलक ग्रन्थ प्रकाशनमा आई सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध रहेकाले र तत्सम्बन्धी अध्ययन पिष्टपोषण मात्र हुने हुनाले यस पुस्तकमा सो सामग्री समावेश गरिएको छैन ।

त्यसै गरी खण्डकाव्यकार तथा लामो कतिवाकारहरूमध्ये सिद्धिचरण श्रेष्ठका बाहेक सबैका खण्डकाव्ययात्रा र लामो कतिवायात्राको रेखाङ्कन यस पुस्तकमा गरिएको छ र त्यसको कारण हो । सिद्धिचरण श्रेष्ठको चाहिँ खण्डकाव्यात्मक अर्न्तविकासलाई चरणगत रूपमा विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक रूपमा उपयुक्त नदेखिनु । नेपाली महाकाव्य तथा खण्डकाव्यको परम्पराका प्रमुख प्रतिभाहरूका प्रवृत्ति र योगदानको अनि निश्चित कृतिको विश्लेषणकार्य भने यस पुस्तकमा प्रायः समान सैद्धान्तिक उपकरणको अवलम्बनद्वारा सम्पन्न गरिएको नै छ । प्रस्तुत पुस्तक नेपालीमा महाकाव्य र खण्डकाव्यका बारेमा उच्च अध्ययन गर्ने, शोध गर्ने एवम् अन्य जिज्ञासुहरूसमेतका लागि उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

४.११ एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष (२०६४)

नेपालको पुस्तक-व्यवसायका इतिहासमा सफलताका सोपानहरू चढ्दै पच्चीस वर्षको रजत महोत्सव पछि यो कृति अवस्थीले प्रकाशन गरेका थिए । आफ्ना व्यवसायिक प्रवर्द्धन र समाजसेवाको पवित्रता जस्ता दुई फरक धारलाई उत्तिकै सशक्तताका साथ हुर्काउँदै आउनु एकता बुक्सको विगत पच्चीस वर्षीय यात्राको अत्यन्त महत्वपूर्ण प्राप्ति हो । यस बीचमा नेपालका शैक्षिक परिपाटीका निमित्त आवश्यक पाठ्यपुस्तकहरू नेपालकै लेखकहरूबाट लेखन-सम्पादन गराई नेपालमै मुद्रणसमेत गरी राष्ट्रिय शैक्षिक उद्देश्य प्राप्तिका गतिविधिलाई सघाउने पुस्तक-व्यवसायी संस्थाका रूपमा एकता बुक्सले अग्रणी भूमिका खेल्यो ।

यसका ती गतिविधिले अत्यावश्यक पुस्तकहरूको उत्पादन र उपलब्धता स्वदेशमै गराई पुस्तक र तिनका मुद्रण-प्रकाशनमा बाहिरिने स्वदेशी पूँजीसमेत जोगाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सकारात्मक योगदान पुऱ्याएको कुरा जगजाहेर नै छ । यसैगरी पुस्तकको आयात-निर्यात व्यापार र नेपालभित्र तथा बाहिर समेत पुस्तकका विक्री वितरणको आफ्नै बृहत् सञ्जाल खडा गर्ने उपलब्धि पनि यस बीचमा एकता बुक्सले हासिल गर्‍यो । श्रव्यदृश्य सामग्रीको उत्पादन, विभिन्न परियोजनाहरूको सञ्चालन, सहकार्य र परोपकारी समाजसेवा जस्ता कार्यहरू गरी एकता बुक्सले आफ्ना पच्चीस वर्षहरू निकै व्यस्तताका साथ बितायो । यसका त्यस पच्चीस वर्षीय यात्राका सङ्घर्षशील र व्यस्त क्षणहरूलाई यस पङ्क्तिकारले पनि नजिकैबाट नियाल्न पाएको हो र आफैँ पनि यसका शैक्षिक-प्राज्ञिक पाठ्य सामग्रीका लेखन-सम्पादनमा र सरसल्लाहमा निरन्तर क्रियाशील रहिआएको हो । त्यसैले यस संस्थाका रजत

महोत्सवका अवसरमा अतीतका उपलब्धिहरूको अङ्कन गर्न मन लाग्यो । फलस्वरूप प्रस्तुत एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष पुस्तक तयार भयो ।

४.११.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत पुस्तकमा एकता बुक्सको संस्थागत परिचयका साथै यसका विगत पच्चीस वर्षका उपलब्धिहरूको सङ्क्षिप्त अङ्कन गरिएको छ । यस संस्थाबाट उत्पादित प्रत्येक विषय र विधाका पुस्तकहरूबारे छुट्टाछुट्टै बृहत् अनुसन्धानात्मक अध्ययन गर्न सकिने कुरो आफ्ना ठाउँमा छँदै छ तापनि रजत महोत्सवका अवसरमा यसका पच्चीस वर्षीय प्राप्तिको सङ्क्षिप्त रूपरेखा प्रस्तुत गर्नु आवश्यक देखिएकाले त्यसको निम्ति मात्र यो पुस्तक तयार गरिएको हो

४.११.२ शीर्षक

एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष शीर्षकको यो पुस्तक वास्तवमा एकता बुक्सको पच्चीस वर्षीय इतिहासको छोटकरी रेखाङ्कन मात्र हो । यस पुस्तकबाट एकता बुक्सले नेपालका पुस्तक-व्यवसायका इतिहासमा गरेको योगदानबारे बृहत् अनुसन्धानात्मक अध्ययन गर्न उत्प्रेरणा दिएको छ ।

४.११.३ पुस्तकीय प्रकाशनगत प्रवृत्ति

एकता बुक्सले विगत पच्चीस वर्षमा जेजति पुस्तकहरू प्रकाशनमा ल्यायो तिनबाट नेपाली विद्यार्थीहरूको पठनशीलताको विकास गर्दै राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासमा टेवा पुऱ्याउने अभियानको सञ्चालन गरेको हो । शिक्षा नै देशविकासको मेरुदण्ड भएको हुनाले शिशु कक्षादेखि उच्च शैक्षिक तहसम्मको पठनपाठनलाई सुदृढ बनाउन एकता बुक्सले विद्यालयीय कक्षा र उच्च शैक्षिक तहका विविध विषयगत पुस्तकहरू तयार पारी प्रकाशित रूपमा उपलब्ध गराउने जस्तो महत्वपूर्ण कदम चालेको हो । यस क्रममा एकता बुक्सले खास गरी विद्यालयीय शिक्षाका विभिन्न कक्षागत पाठ्यक्रमलाई ध्यानमा राखी नेपाली लेखकहरूबाटै तिनका पाठ्यपुस्तक र सन्दर्भ पाठ्यसामग्री तयार पार्न लगाई नेपाल भित्रैबाट मुद्रण समेत गरी प्रकाशनमा ल्याई आफ्नो राष्ट्रवादी शैक्षिक सङ्कल्पलाई कार्यान्वित गरेको देखिन्छ । भने उच्चमाध्यमिक तथा विश्वविद्यालयीय कक्षा एवं तहका गुणस्तरीय पाठ्यपुस्तकका प्रकाशन-गतिविधि पनि सशक्त रूपमा अगि बढाउन थालिसकेको भलक यसका प्रकाशित पुस्तकहरूको सूचीबाट नै प्राप्त हुन्छ ।

एकता बुक्सले प्रकाशित गरेका पाठ्यपुस्तकहरू नेपाली तथा अङ्ग्रेजीजस्ता दुई राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय भाषामा लेखिएका छन् र तिनले विद्यार्थीहरूका भाषिक सीप एवं विषयगत ज्ञानमा सघाउ पुर्याउने लक्ष्य लिएका छन् । यहाँबाट प्रकाशित पुस्तकहरू नेपाल सरकारद्वारा निर्धारित पाठ्यक्रम अनुसार अनिवार्य विषय र ऐच्छिक विषयका ज्ञान तथा सीपको थप विकास गर्न निकै सफल देखिएका छन् ।

विद्यालय तथा महाविद्यालयमा अनिवार्य विषयका रूपमा रहेका नेपाली र अङ्ग्रेजी विषयको पठनपाठनलाई तहअनुरूप सुदृढ तुल्याउन तत्सम्बन्धी निकै स्तरीय पुस्तक यस संस्थाले प्रकाशित गरेको छ भने विद्यालय तहका गणित, विज्ञान र वातावरण, सामाजिक शिक्षा, वातावरण र जनसङ्ख्या शिक्षा जस्ता अनिवार्य विषय र स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा, नैतिक शिक्षा, ऐच्छिक गणित, कम्प्युटर विज्ञान, लेखा, कृषि, अर्थशास्त्र, इतिहास-भूगोल, चित्रकला जस्ता ऐच्छिक विषयका उत्कृष्ट पुस्तकहरू यहाँबाट प्रकाशित देखिन्छन् । उच्च माध्यमिक र विश्वविद्यालयीय सङ्कायका खासगरी विज्ञान सङ्काय, व्यवस्थापन सङ्काय, मानविकी सङ्काय र शिक्षाशास्त्र सङ्कायका मूल ऐच्छिक विषयगत स्तरीय पाठ्यपुस्तकहरू पनि यहाँबाट प्रकाशित देखिन्छन् । यी सबै विषयगत पुस्तकका प्रवृत्तिबारे तल क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

४.११.४ नेपाली विषयका पाठ्यपुस्तक

एकता बुक्सले अनिवार्य नेपाली विषयका शिशु कक्षादेखि उच्च माध्यमिक तहसम्मका कक्षागत पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशनमा ल्याएको छ । ती पुस्तकहरूमध्ये शिशु कक्षादेखि आठ कक्षासम्मका विद्यार्थीहरूका निम्ति सरल नेपाली शृङ्खला र नयाँ नेपाली शृङ्खला जस्ता दुई थरी वैकल्पिक पाठशृङ्खला सुनाइ-बोलाइ र पढाइ-लेखाइजस्ता भाषिक सीपसँग सम्बन्धित अभ्यास सहित यस संस्थाले उपलब्ध गराएको देखिन्छ । यस्ता कार्यद्वारा शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूले विकल्पमध्येबाट छनौट गर्न सक्ने अवसरको सृजना एकता बुक्सले गरिदिएको पाइन्छ । यी पुस्तकका साथै नेपाली विषयका अभ्यास-पुस्तक, व्याकरण-शृङ्खला र अरु विभिन्न किसिमका सन्दर्भ पाठ्य सामग्रीको उत्पादन गरी विद्यार्थीहरूका भिन्न रुचिलाई सन्तुष्टि दिने एवं आवश्यकतालाई पूरा गरिदिने विविधतापूर्ण प्रयास एकता बुक्सले गरिदिएको छ । ती सबै खालका पुस्तकहरू विद्यार्थीमुखी छन् र तिनका पठन एवं

प्रयोगबाट विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषागत व्याकरणात्मक तथा अभिव्यक्तिगत ज्ञान र कौशलको विकासमा समुचित योगदान पुग्ने देखिन्छ ।

४.११.५ अङ्ग्रेजी विषयका पाठ्यपुस्तक

एकता बुक्सले शिशु कक्षादेखि स्नातक तहसम्मका अङ्ग्रेजी पाठ्यपुस्तकका साथै अरु विविध किसिमका अङ्ग्रेजी पुस्तकहरू प्रकाशित गरेको छ । यहाँबाट प्रकाशित विद्यालय स्तरीय अङ्ग्रेजी पाठ्यपुस्तकका पाठ शृङ्खला, व्याकरण शृङ्खला, अभ्यास पुस्तक र सृजनात्मक लेखन शृङ्खलाजस्ता विविध प्रकार छन् । तीमध्ये सरकारी स्तरका विद्यालयका निम्ति र निजी क्षेत्रका विद्यालयका निम्ति अलग-अलग पाठशृङ्खला छन् र तिनमा दोस्रो भाषाका रूपमा अङ्ग्रेजी पढ्ने नेपाली विद्यार्थीहरूको अङ्ग्रेजी भाषागत ज्ञान तथा कौशलको विकास गराउने खालका स्तरीय पाठ्य-सामग्रीका साथै विविधतापूर्ण र वैज्ञानिक शिक्षण विधिमा आधारित अभ्यासहरू छन् । यस्ता अङ्ग्रेजी पुस्तकका पठनबाट नेपाली विद्यार्थीहरू निकै लाभान्वित भएका छन् । यहाँबाट प्रकाशित अङ्ग्रेजी पुस्तकहरू नेपालभित्र मात्र नभई नेपाल बाहिर पनि पाठ्य पुस्तकका रूपमा पढ्ने-पढाउने गरिएको जानकारी पनि यसका अध्यक्ष तथा प्रबन्ध सञ्चालकबाट पाइएको छ ।

४.११.६ गणित विषयका पाठ्यपुस्तक

एकता बुक्सले विगत पच्चीस वर्षका बीचमा गणित विषयका पनि निकै स्तरीय पाठ्य-पुस्तकहरूको प्रकाशन अङ्ग्रेजी र नेपाली जस्ता दुवै भाषामा गरेको छ । ती पुस्तकहरू पनि कक्षागत भागका रूपमा तयार गरिएका छन् र तिनका वैकल्पिक शृङ्खलाहरू पनि छन् । नयाँनयाँ विधिको प्रयोग गरी लेखिएका ती पुस्तकहरू नेपालका निजी क्षेत्रका विद्यालयको गणित विषयगत पढाइको स्तर वृद्धि गर्नामा सफल रहेका छन् ।

४.११.७ विज्ञान र वातावरण शिक्षाका पाठ्यपुस्तक

एकता बुक्सले विद्यालय तहदेखि उच्च माध्यमिक तह र स्नातक तहसम्मकै विज्ञान विषयक पाठ्य पुस्तकहरू अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशनमा ल्याएको छ, अनि कक्षागत आवश्यकता अनुसार वातावरण शिक्षाका पुस्तक पनि अङ्ग्रेजी भाषामा तयार पारी प्रकाशित गरेको छ । नेपाली लेखकहरूबाटै तयार पारिएका ती पुस्तकहरूले पनि नेपाली विज्ञान शिक्षाका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान

गरेका छन् । विद्यालय तहका निम्ति अङ्ग्रेजी भाषाका एकता बुक्सले प्रकाशन गरेका यी पुस्तकहरूले अग्रणी भूमिका खेलेका छन् भने अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यम अँगालिएका विज्ञानका पुस्तकहरूको प्रथम प्रकाशत पनि यसै संस्थाबाट भएको देखिनु भन्नु महत्वपूर्ण कुरा हो ।

४.११.८ कम्प्युटरविज्ञानका पुस्तक

नेपाली प्रकाशनका इतिहासमा कम्प्युटर विज्ञानका पाठ्य पुस्तकहरू अङ्ग्रेजीमा तयार पारी प्रकाशनमा ल्याउने पहिलो संस्था एकता बुक्सले नै हो । विद्यालय शिक्षाका प्रारम्भिक कक्षादेखि माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक तहसम्मका निम्ति कम्प्युटर विज्ञान विषयक पाठ्यपुस्तक यहाँबाट प्रकाशित छन् । तिनले नेपालका कम्प्युटर विज्ञानको शिक्षणका क्षेत्रमा नवलहर ल्याउनाका साथै नयाँ युगको निर्माण पनि गरेका हुन् ।

४.११.९ सामाजिक शिक्षाका पुस्तक

नेपालको विद्यालय शिक्षामा अनिवार्य विषयको रूपमा रहेको सामाजिक शिक्षा विषयका कक्षागत स्तरीय पुस्तकहरूको प्रकाशनमा पनि एकता बुक्स अग्रणी संस्थका रूपमा रहेको छ । अङ्ग्रेजी माध्यमका विद्यालयमा ती पुस्तकहरूको पठनपाठनले सामाजिक शिक्षाको स्तर वृद्धि गर्न उल्लेख्य रूपमा सघाएका छन् । यस संस्थाबाट सो विषयका शिशु कक्षादेखि उच्च माध्यमिक तहसम्मका कक्षागत पुस्तकहरू प्रकाशित छन् र तिनले सामाजिक शिक्षाको पठन पाठनको गुणस्तर वृद्धिमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।

४.११.१० अन्य विविध विषयका तथा सृजनात्मक पाठ्यपुस्तक

एकता बुक्सले विद्यालय तहदेखि उच्च माध्यमिक तह हुँदै महाविद्यालय तहका निम्ति पनि उपयोगी हुने खालका विविध विषयका स्तरीय पाठ्य पुस्तकहरू प्रकाशित गरी बजारमा उपलब्ध गराएको छ । त्यस्ता विषयमा पर्दछन् : वातावरण र जनसङ्ख्या शिक्षा, स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा, इतिहास र भूगोल, राजनीतिशास्त्र र अर्थशास्त्र, नैतिक शिक्षा, लेखा, कृषि विज्ञान, चिकला, सामान्य ज्ञान आदि । यी विभिन्न विषयका पाठ्यपुस्तकहरू नेपालका शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूका माभ्रमा अत्यन्त लोकप्रिय छन् । अनि यिनले विद्यार्थीहरूको सम्बन्धित विषयगत ज्ञान तथा सीपलाई

निकै तिखारेका छन् । यहाँनेर स्मरणीय कुरा के पनि छ भने भूगोल विषयका पाठ्यपुस्तकका साथै अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषामा स्कुलका लागि पूर्ण एटलसको प्रकाशन गरी सारा नेपाली जगत्मा उपलब्ध गराउने काम एकता बुक्सले गरेको ऐतिहासिक योगदान हो ।

४.११.११ विविध विषयका ज्ञानमूलक पुस्तकहरू

एकता बुक्सले अङ्ग्रेजी तथा नेपाली भाषामा विविध विषयको अभिव्यक्ति गरी लेखिएका निकै पुस्तकहरू पनि प्रकाशनमा ल्याएको छ । ती पुस्तकहरू दर्शनशास्त्र, समाजशास्त्र, व्यवस्थापन र वाणिज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्म-संस्कृति, इतिहास, भूगोल र राजनीतिशास्त्र, कला-साहित्य र समालोचना, लोक-संस्कृति र लोक-साहित्य, भाषा-व्याकरण, गीत-संगीत, विज्ञान र गणित, वातावरण र जनसङ्ख्या, पत्रकारिता आदि जस्ता आजको नेपालको नागरिकहरूलाई उपयोगी हुने खालका विषयमा आधारित छन् । ती पुस्तकहरूले सम्बन्धित विषयका जिज्ञासु नेपालीहरूलाई सृजनात्मक नव उन्मेष र प्राज्ञिक नवसञ्चेतना प्रदान गर्नुका साथै तिनका अध्ययन-अनुसन्धान कार्यलाई नवदिशाबोध गराउन सक्ने कुरा प्रस्टै देखिन्छ । यस संस्थाले प्रकाशनमा ल्याएका त्यस्ता पुस्तकहरूमध्ये कतिपय पुस्तकहरूलाई सार्वजनिक भव्य समारोहको आयोजनाका साथ लोकार्पण पनि गरेको हो । ती समारोहका केही मुख्य भलकहरूका फोटोहरू यस पुस्तकको पुष्पारमा दिइएका छन् ।

४.११.१२ निष्कर्ष

पाटन बुक हाउस र हिसप बुक हाउसका पुस्तक-व्यवसायको विफल-सफल तीता-मिठा अनुभवबाट शिक्षा लिई एकता बुक्स एन्ड स्टेसनर्स (वि.सं. २०३९) हुँदै एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. (वि.सं. २०४७) का रूपमा प्रतिष्ठित भएको एकता बुक्सले विगत पच्चीस वर्षका उपलब्धिहरू अत्यन्त गौरवमय छन् । यो संस्था प्रकाशन-व्यवसायसम्बन्धी अनुभव र आधुनिक शिक्षाबाट दीक्षित श्रीरामचन्द्र तिमोथीका आफ्नै दर्शन र उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भई स्थापना गरिएको र सञ्चालनमा आएको संस्था हो भने यसका सुदृढीकरणमा उनका आफ्नै मामा प्रा.डा. राजेन्द्रकुमार रोङ्गोड र डा. एडोन रोङ्गोड अनि धर्मपत्नी सलोमी लेप्चा तिमोथीका साथै संस्थाका अन्य सदस्यहरू, नातासम्बन्धीहरू, मित्रहरू, नेपाली प्रवुद्ध लेखकका साथै विद्वान् शिक्षक-प्राध्यापकहरू, विद्यार्थीहरू, अभिभावकहरू एवं समस्त नेपाली पुस्तक-व्यवसायीहरूको उल्लेख्य भूमिका र सरसहयोगले मद्दत पुऱ्याएको हो ।

यसका संस्थापक अध्यक्ष तथा प्रबन्ध सञ्चालक श्रीरामचन्द्र तिमोथीको जीवनदर्शन इसाई मानवतावाद र नेपाली राष्ट्रवाद हो । यिनैका आलोकमा नेपाली लेखक-सम्पादक र शिक्षक-प्राध्यापकका ज्ञान तथा कौशलको उपयोग गरी नेपालका निम्ति आवश्यक शैक्षिक-प्राज्ञिक पाठ्य-सामग्रीहरू नेपाल भित्रैबाट मुद्रण-प्रकाशन गर्ने एवं नेपालका शैक्षिक क्षेत्रको सर्वाङ्गीण विकासमा टेवा पुऱ्याउने पवित्र ध्येयलाई कार्यान्वित गर्न उनले एकता बुक्सको स्थापना गरेका हुन् भने सो संस्थालाई उनले पच्चीस वर्षे सुन्दर-सुगठित संस्थागत स्वरूप दिने सफलता पनि प्राप्त गरिसकेका छन् । यस बीचमा एकता बुक्सले जेजति उपलब्धि हासिल गर्‍यो तिनको बुँदागत उल्लेख गर्नु यहाँ आवश्यक भएको छ । ती बुँदाहरू तल क्रमशः उल्लिखित छन् :

एकता बुक्सले निजी क्षेत्रको पुस्तक-व्यवसायी संस्थाका रूपमा व्यावसायिक इमान्दारी र निष्ठालाई सर्पोपरि महत्व दिँदै नेपालको विभिन्न तहको शैक्षिक गुणस्तरको अभिवृद्धि गर्न विगत पच्चीस वर्षका बीचमा सापेक्ष रूपमा आफ्ना सेवा तथा उत्पादनको मानव गुणस्तर कायम गरेको छ । एकता बुक्सले विगत पच्चीस वर्षका बीचमा नेपालको शैक्षिक आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्ने खालका विविध विषयका पाठ्य-पुस्तकहरूको प्रकाशन र विक्री-वितरणमा नयाँ लहर ल्याई नेपाली राष्ट्रिय शैक्षिक प्रवाहलाई आफ्नै धरातलमा उचार्य प्रदान गर्ने सफलता चुमेको छ ।

खास गरी नेपालका निजी क्षेत्रका विद्यालयहरूमा प्रचलनमा रहेका विदेशी प्रकाशन संस्थाबाट उत्पादित सहायक तथा सन्दर्भ पाठ्य-पुस्तकहरूका ठाउँमा नेपाली लेखक-प्रकाशकका कृति संस्थापित तुल्याउनामा यस संस्थाले खेलेको भूमिका समुच्चा नेपाली राष्ट्रियताका सन्दर्भमा नै ऐतिहासिक दृष्टिले गौरवमय एवं मूल्यवान् ठहरिएको छ । राष्ट्रभाषा नेपाली र अन्तर्राष्ट्रिय भाषा अङ्ग्रेजीका माध्यमको प्रयोग गरी मूलतः नेपाली लेखकहरूले लेखेका विभिन्न विषयका स्तरीय पाठ्य-सामग्रीको प्रकाशन गर्नु, तिनका कागज र मुद्रण तथा सजावटमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानक गुणस्तर कायम गर्नु र तिनै पुस्तकद्वारा विदेशी पाठ्यपुस्तकलाई प्रायः विस्थापित तुल्याई दिनु यस संस्थाले नेपाली राष्ट्रका समष्टि सन्दर्भमा प्राप्त गरेको राष्ट्रिय शैक्षिक क्षेत्रको पुस्तकीय व्यावसायिक उपलब्धि हो ।

एकता बुक्सले विगत पच्चीस वर्षका बीचमा दर्शनशास्त्र, समाजशास्त्र, विज्ञान, गणित, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, कला-साहित्य र संस्कृति, भाषा र व्याकरण, गीत-संगीत, बाल साहित्य, इतिहास, भूगोल, व्यवस्थापन र वाणिज्यशास्त्र, नैतिक शिक्षा, पाठ्य-पुस्तक, सन्दर्भ पुस्तक र अनुसन्धानमूलक प्राज्ञिक कृतिसमेत प्रकाशनमा ल्यायो । यसले हालसम्म करिब बाह्रसय शीर्षकका

पुस्तकहरू प्रकाशनमा ल्याएको छ । यीमध्ये कतिपय पुस्तकहरू समसामयिक सन्दर्भमा आवश्यक नरहेकाले प्रकाशनातीत भएका छन् । पच्चीस वर्षको सीमित कालखण्डका सन्दर्भमा उपर्युक्त सङ्ख्याका पुस्तकहरू प्रकाशनमा ल्याउन सक्नुलाई पनि परिमाणात्मक उल्लेख्य उपलब्धि नै मान्नु पर्छ ।

विगत पच्चीस वर्षका बीचमा नेपाल राष्ट्रभित्रका अनेक प्रतिकूल परिस्थिति, सरकारी भ्रैभमेला र प्रताडना अनि अस्वस्थ व्यावसायिक प्रतिस्पर्धाका बीचमा पनि एकता बुक्सले उपर्युक्त जेजति र जेजस्ता उपलब्धि हासिल गर्‍यो तिनैका धरातलमा यसले आफ्नो गरिमामय र प्राप्तिपूर्ण रजत महोत्सव मनाएको छ । यस अवसरमा थप चुनौतीको सामना गर्न नयाँ दर्शन र उमङ्गका साथ आफ्नो कार्यक्षेत्र र कार्यशैलीमा अभि निखार ल्याउँदै अगि बढ्ने आशा र आकाङ्क्षा एकता बुक्स र तिमोथी परिवारले पनि लिएको कुरा यसका अध्यक्ष तथा प्रबन्ध सञ्चालक रामचन्द्र तिमोथीले सार्वजनिक गरेका छन् ।

४.१२ बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन-प्रक्रिया (२०६५) ।

अवस्थीले प्रस्तुत पुस्तकमा बालसाहित्यिक विधागत तथा सृजनाप्रक्रियागत विभिन्न पक्षमा आधारभूत जानकारी दिएका छन् । बालसाहित्यको लेखन अत्यन्त चुनौतीपूर्ण कार्य हो; किनभने यो जटिलताबाट सरलतातर्फको र बौद्धिक गम्भीरताबाट भावनात्मक सरसतातर्फको यात्रा हो । कुनै कुरालाई प्रबुद्ध पाठकले बुझ्ने गरी प्रकट गर्नु सजिलो छ; तर प्रबुद्ध व्यक्तिहरूले मात्र बुझ्ने खालका कुराहरूलाई बालकले बुझ्ने गरी र बालकको मनमस्तिष्कलाई स्पर्श गर्ने गरी व्यक्त गर्नु कठिन छ । भौतिक जीवन र जगत्का मूर्तता र मनोजगत्का मसिनो गहिरा कुरालाई बालकसम्म पुऱ्याउन बालसाहित्यकारले आफूलाई बालक सरह नै तुल्याउनु र बालकका स्वभाव, प्रवृत्ति एवं संवेदनालाई आत्मसात् गरी उनीहरूले बुझ्ने सरल भाषामा संसारका जटिल कुरालाई सजिलो र रसिलो पाराले व्यक्त गर्नु निश्चय नै चुनौतीपूर्ण कार्य हो । यस चुनौतीको सामना गर्ने साहस, सीप र सामर्थ्यको बन्दोवस्त गरेर नै बालसाहित्य रचनतर्फ लाग्नु प्रत्येक स्रष्टाका निम्ति हुने देखिन्छ ।

भाषिक कलास्वरूप साहित्यका निबन्ध, आख्यान, नाटक र कविता जस्ता चारवटा विधा रहेजस्तै बालसाहित्यका पनि बालनिबन्ध, बालआख्यान, बालनाटक र बालकविता जस्ता चारवटै विधागत प्रकार निर्धारित हुन आउँछन्; तर यिनमा बालसाहित्यकारले गर्ने काल्पनिक वा वास्तविक वस्तुचयनका दृष्टिले बालसाहित्यका दुईवटा प्रकार स्थापित हुन्छन् । काल्पनिक बालसाहित्य र यथार्थ सूचनामूलक बालसाहित्य । निश्चय नै काल्पनिक बालसाहित्य पनि यथार्थ वस्तुजगत् भाषिक पुनर्रचना ठहर्छ र

त्यसमा यथार्थताको आभासका साथै आदर्श एवं प्रतीयमान जीवनको भल्को पनि आइरहेकै हुन्छ; तर यथार्थ सूचनामूलक बालसाहित्य काल्पनिक अनुभूतिबाट मुक्त रही कुनै विषयबारेका वस्तुनिष्ठ ज्ञान, तथ्यसूचना, विचार-दृष्टिकोण, तर्क आदिको अभिव्यक्तिसँग केन्द्रित रहन्छ । बालसाहित्यका आख्यान, नाटक र कविताजस्ता विधा जीवन जगत्सम्बन्धी विषयवस्तुका कल्पनात्मक पुनः सृजन नै हुन् ।

यिनमा जुन काल्पनिक विषयवस्तुको प्रयोग गरिन्छ । त्यसभित्रै मानिसका र बालकका अभिरुचि, स्वभाव, प्रवृत्ति, विचार, मनोभाव आदिको रम्य-ललित अभिव्यक्ति हुँदै जान्छ । यथार्थ सूचनामूलक बालसाहित्यको लक्ष्य भने बालकहरूलाई सम्बन्धित वस्तुका बारेमा ठोस जानकारी दिई उनकैहरूमा सद्बृत्ति र नैतिकताको विकास गर्नु, सही दिशाबोध भर्नु र यिनै कुराबाट साहित्यिक मनोरञ्जन वा आनन्द पनि प्रदान गर्नु रहेको हुन्छ । वास्तवमा काल्पनिक बालसाहित्यले बालकहरूमा विविध किसिमका भावगत-विचारगत अभिवृत्तिको विकास गराउने लक्ष्यलाई मनोरञ्जनात्मकताका वा आनन्ददायिताका प्रधानताभित्र डोऱ्याएको हुन्छ भने यथार्थ सूचनात्मक बालसाहित्यले मनोरञ्जनात्मक आनन्दको सञ्चार वस्तुगत ज्ञान एवं सूचनाका सम्प्रेक्षणभित्रै गराइरहेको हुन्छ ।

प्रस्तुत पुस्तक जम्मा दशवटा छोटो-छोटो अध्यायहरूमा संगठित छ । यसको पहिलो अध्याय र अन्तिम अध्यायमा बाल साहित्यसम्बन्धी आधारभूत सैद्धान्तिक चिन्तन सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने बीचका आठवटा अध्यायहरूमा बाल साहित्य र त्यसको विधागत लेखन प्रक्रियाका बारेमा सोदाहरण चर्चा गरिएको छ । विगत अठ्ठाई दशकका बीच नेपाली बाल साहित्यका विकासमा भूमिका खेल्ने प्रकाशन-संस्थाहरूमध्ये एकता बुक्सले गरेको योगदान गुणात्मक दृष्टिले निकै महत्वपूर्ण देखा पर्दछ । बालकहरूका निम्ति निकै रुचिकर, आनन्ददायी एवं ज्ञानप्रद पुस्तकहरूलाई स्तरीय साजसज्जा तथा मोहक चित्राङ्कनका साथ प्रकाशनमा ल्याउनु अनि लेखक, सम्पादक र प्रकाशकका बीचको सहकार्यलाई स्थापित गरी सुदृढ तुल्याउनु जस्ता कुराहरू बुक्सले गरेका मौलिक योगदान हुन् । अवस्थीले उल्लेख गर्नुभएका बालसाहित्यका विधाहरू यस प्रकार छन्

४.१२.१ बालनिबन्ध

‘बालनिबन्ध’ भनेको बालकहरूका निम्ति लेखिएको निबन्धात्मक अभिव्यक्ति हो । यदि कसैलाई कुनै कुरा सुनाउन र त्यो कुरा उसलाई सकार गराउन वा ठीक हो भनाउन गद्य भाषामा लेखेर अभिव्यक्ति गरियो भने त्यस्तो गद्य-अभिव्यक्ति निबन्ध (र लेख, प्रवन्ध आदि पनि) बन्न पुग्दछ । त्यस्तो

निबन्धात्मक अभिव्यक्ति निश्चित उमेरसमूहका बालकहरूलाई ध्यानमा राखेर प्रकट गर्न सकिन्छ । खास गरी ५ वर्षदेखि १६ वर्षको उमेरभित्रका खास-खास उमेर (५-८ वर्ष, ९-११ वर्ष र १३-१६ वर्ष) समूहलाई लक्षित गरी यस्ता बालनिबन्ध रचन सकिन्छ । बालनिबन्धमा बालकहरूलाई सुनाउने-बुझाउने गरी कुनै कुरो गद्यभाषामा प्रकट गरिएको हुन्छ र अनेक उपायद्वारा सो कुरा ठीक हो भनी बालकहरूलाई सकार गर्न वा पत्यार गर्न लगाउने कोसिस गरिन्छ । यस्ता बालनिबन्धमा जहाँ मौखिक रूपमा प्रस्तुत गरिने भाषणकलाका ढाँचाको पनि प्रयोग हुन सक्तछ, त्यहीँ लेख्य-पाठ्य प्रकारका लेख, संस्करण, चिठी, प्रबन्ध आदिका ढाँचाको पनि अवलम्बन गर्न सकिन्छ । यीमध्ये जुन किसिमको लेखाइमा बालकलाई केही कुरा भन्न-सुनाउन थरीथरीका उपायद्वारा सुन्ने बालकको चित्त बुझ्ने गरी रमाइलो-रसिलो गद्य भाषामा सो कुरा लेखियो भने त्यो लेखाइ साहित्यिक किसिमको बालनिबन्ध बन्न जान्छ । बालकहरूलाई पाठकका रूपमा लक्षित गरी रचिएका जीवनी, संस्मरण, आत्मकथा, वस्तुपरक निबन्ध र आत्मपरक निबन्ध जस्ता लेखाइका वा लिखित अभिव्यक्तिका प्रकारहरू बालनिबन्धका उपविधा मानिन्छन् ।

४.१२.२ बालआख्यान

खासखास उमेरसमूहका बालकलाई पाठकका रूपमा लक्षित गरी गद्य भाषामा लेखिने आख्यान वा कथालाई बालआख्यान भनिन्छ । कुनै मानिस वा प्राणीका जीवनमा घटेका घटना र सो मानिस वा प्राणीका कार्यकलाप एवं सोचाइको काल्पनिक वर्णन सिलसिला मिलेको र खुल्दुली पनि जगाउने अनि कुनै खास टुङ्गामा पुग्याई सो खुल्दुलीलाई मेटाउने गरी बालकहरूले बुझ्ने किसिमको रमाइलो गद्यभाषामा गरियो भने त्यो बालआख्यान बन्दछ । बालआख्यानमा मानिस वा अरु प्राणीका जीवनमा घट्न सक्ने किसिमका घटना र तिनले आफ्नो जीवनमा गर्न सक्ने किसिमका कामकुराको काल्पनिक वर्णन गरिएको हुन्छ र त्यो निकै घतलाग्दो किसिमको हुन्छ । बालआख्यानको कथन प्रथम पुरुष 'म' वा 'हामी' पात्रका कोणबाट पनि गर्न सकिन्छ, अनि तृतीय पुरुष 'ऊ/त्यो' आदि र कुनै खास नाम भएका पात्रका कोणबाट पनि गर्न सउकिन्छ । बालआख्यानमा यी प्रथम पुरुष वा तृतीय पुरुष पात्रले गरेका कुराकानी प्रत्यक्ष कथन वा संवादका रूपमा पनि आउन सक्छन् भने तिनका कार्यव्यापार र कुराकानीलाई अप्रत्यक्ष कथनका रूपमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । बालआख्यानमा चित्रण गरिने जीवनको लमाइको आयाम समेतका आधारमा बालआख्यानका उपविधागत दुई प्रकार देखा पर्छन् र ती हुन्- बालकथा एवं बालउपन्यास ।

४.१२.३ बालनाटक

बालसाहित्यको एक मुख्य विधा बालनाटक हो । खासखास उमेर-समूहका बालकहरूलाई पाठकका रूपमा लक्षित गरी बालनाटक रचन सकिन्छ । बालनाटक भनेको बालकहरूले बुझ्ने किसिमको भाषामा गरिने जीवनको एक किसिमको स्वाड वा नक्कलमा आधारित अभिव्यक्ति हो । बालआख्यानमा भैँ बालनाटकमा पनि कुनै व्यक्ति वा पात्रको जीवनका विभिन्न कार्यकलाप र घटनाहरूलाई विषयका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । बालआख्यानमा ती घटनाहरूको वर्णन गरी भन्ने वा सुनाउने कोही हुन्छ र त्यही प्रथम पुरुषका भनाइका ढाँचामा बालआख्यान प्रस्तुत गरिन्छ; तर बालनाटकमा चाहिँ त्यो आख्यान भन्ने वा सुनाउने मान्छे (तृतीय पुरुष) ले आफूलाई सकेसम्म भित्रभित्रै लुकाइरहन्छ र ऊ आफूले कल्पना गरेर खडा गरेका पात्रपात्रीहरूका नाम र तिनका कुराकानी वा मनोवाद-संवाद नै प्रत्यक्ष कथनका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

आख्यानात्मक घटनाक्रम भन्ने/सुनाउने तृतीय पुरुष लेखक लुकेर रहनु वा कम उपस्थित हुनु र पात्रहरूकै मनोवाद-संवादका सिलसिलाद्वारा आख्यान-कथन गर्नु बाल-नाटकमा प्रयोग गरिने भाषिक अभिव्यक्तिको मुख्य ढाँचा हो । बालनाटकका रूपमा गरिने भाषिक अभिव्यक्तिका लेखाइमा सो अभिव्यक्ति गर्ने लेखकले आफू कोष्ठभित्र रही थोरै कुरा मात्र बोल्दछ र खास गरी पात्रहरूकै मनोवाद एवं संवादबाट बालनाटकीय अभिव्यक्ति पूर्ण हुन्छ । बालनाटकमा कुनै आख्यानात्मक घटनाक्रमलाई प्रस्तुत गर्ने नाटककारले सुरुमा ठाउँ, समय र पात्रका बारेमा छोटकरीमा जानकारी दिई पात्रहरूलाई नै संवाद गर्न लगाउँछ । निश्चय नै नाटककारले कुनै पात्र आए गएको कुराका बारेमा र ती पात्रका अनुहार, सोचाइ र कामका बारेमा बेलाबखत कोष्ठभित्रबाट केही सूचना दिन्छ; तर मुख्य रूपमा पात्रहरूकै प्रत्यक्ष कथनका संवादहरूद्वारा नै बालनाटक पूर्ण बन्छ । बालनाटकको अभिव्यक्ति गद्य वा पद्य भाषामा गर्ने चलन छ र बालनाटकमा गद्य-पद्य भाषाको मिश्रण गर्ने प्रवृत्ति पनि चलेको देखिन्छ । बालनाटकमा आख्यानात्मक घटनाक्रमलाई प्रस्तुत गर्दा अंक र दृश्यहरूको त्यस्तो योजना पनि मिलाइन्छ जसका सहायताले सो नाटक सुन्न, पढ्न र रङ्गमञ्चमा अभिनय गरेर प्रत्यक्ष रूपमा देखाउन पनि सकिने बन्छ ।

बालनाटकमा चित्रण गरिने जीवनजगत विषयवस्तुको आयामका दृष्टिले हेर्दा नाटककारहरूले दुई प्रकारका बालनाटकहरू रच्ने गरेको पाइन्छ र यसका ती दुई प्रकार हुन् : एकाङ्की (लघु) बालनाटक र

पूर्णाङ्की (बृहत्) बालनाटक । बालकथामा भैं जीवनको कुनै एक मुख्य घटनालाई विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गर्ने र एकै अंकमा पूर्ण हुने अभिव्यक्ति एकाङ्की बालनाटक हो भने बालउपनयसमा भैं जीवनको पूरै सेरोफेरोलाई समेट्ने खालका अनेक घटनालाई विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गर्ने र दुई वा त्यसभन्दा बढी अंकको बृहत् आयाममा पूर्ण हुने अभिव्यक्ति पूर्णाङ्की बालनाटक हो ।

४.१२.४ बालकविता

कुनै विषयको बयान गरेर वा खास गरी आफ्नै मनका भावनाहरू पोखेर भाका हाली गाउन मिल्ने लय वा छन्दमा बाँधिएको भाषामा लिखित रूपमा गरिने अभिव्यक्तिलाई कविता भनिन्छ भने खासखास उमेरसमूहका बालकहरूमा पुऱ्याउन गरिएको त्यस्तै खालको अभिव्यक्तिलाई बालकविता भनिन्छ । कुनै खास छन्द वा लयका नियमअनुसार रचिएको बालकवितालाई पद्यात्मक बालकविता भनिन्छ । कुनै खास छन्द वा लयका नियमअनुसार रचिएको बालकवितालाई पद्यात्मक बालकविता भनिन्छ । स्वतन्त्र किसिमको लयमा रचिएको बालकवितालाई गद्य लयात्मक बालकविता भनिन्छ । सङ्गीतमा ढालेर मीठो भाकामा गाउन मिल्ने गीति गुणयुक्त बालकवितालाई बालगीत भनिन्छ ।

पद्यलय, गद्यलय वा गीतिलयमध्ये जुनसुकै लयमा रचिएको भए पनि बालकविता/बालगीतमा प्रथम पुरुष ('म', 'हामी') वा तृतीय पुरुष ('ऊ', 'त्यो', 'तिनी') वा कुनै नाम भएको पात्र) का कोणबाट गरिएको कथनका ढाँचामा मनका कुरालाई लय वा छन्द मिलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । बालगीत/बालकविताको सबभन्दा सानो रूप द्विपदी वा दुई हरफको हुन सक्छ भने धेरैजसो चाहिँ चतुष्पदी वा चार हरफमा सबभन्दा सानो बालकविता वा बालगीत लेख्ने चलन छ । यस्ता द्विपदी वा चतुष्पदी बालगीत/बालकवितालाई बालकविताका सबभन्दा साना रूप (लघुतम रूप) मानिन्छ । दुईओटा चतुष्पदी श्लोकदेखि पाँच-दशवटा चतुष्पदी श्लोकसम्मको लमाइ हुने बालकविता/बालगीतलाई लघु रूप (फुटकर रूप) का बालरचना भनिन्छ । साहित्यको कविता विधाको एक प्रकारका रूपमा रहेको खण्डकाव्यका जस्तै लमाइको आयाममा रचिएको र लयवद्ध ललित भाषामा जीवनको एक खण्डलाई झल्काउन सक्ने खालको विषय वा आख्यानको पनि अभिव्यक्ति गरिएको रचना बालकाव्य वा बालखण्डकाव्य हो ।

४.१३ खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य (२०६५)

खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य शीर्षकको यो पुस्तक सम्बन्धित विषयमा आफ्नो प्राज्ञिक जिज्ञासालाई सङ्क्षिप्त रूपमै सन्तुष्ट पार्न चाहने पाठकहरूका निम्ति तयार पारिएको हो । खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बारेमा यस पङ्क्तिकारले तयार पारेको वृहत् ग्रन्थ लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता शीर्षकमा एकता बुक्सबाट २०६१ सालमा पहिलो संस्करण प्रकाशित भई सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध रहेको छ । देवकोटाका सम्पूर्ण खण्डकाव्य कृति, खण्डकाव्यात्मक प्रवृत्ति तथा योगदान र स्थानका सम्बन्धमा गरिएको विस्तृत तथ्यपूर्ण विश्लेषणको अपेक्षा गर्ने पाठकहरूले सोही पुस्तकको उपयोग गर्नु लाभदायी रहेको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा चाहिँ देवकोटाका समष्टि कवितायात्रा र कविताधारका आधारभूत सूचक अभिलक्षणहरूका साथै उनका खण्डकाव्यकृतिको सर्वेक्षण, खण्डकाव्ययात्राका चरण तथा खण्डकाव्यात्मक प्रवृत्ति, योगदान र स्थानको सूक्ष्म एवं सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ ।

यस पुस्तकका अन्त्यमा सान्दर्भिक पाठ्य आवश्यकताको परिपूर्तिका निम्ति उनको सृजामाता खण्डकाव्यको तात्त्विक विश्लेषणलाई पनि संग्रहित गरिएको छ । देवकोटाको उक्त सृजामाता खण्डकाव्य २०३९ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (हाल नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान) को 'रजतजयन्ती प्रकाशनमाला २०' का रूपमा प्रकाशित मैना (सम्पादक वासुदेव त्रिपाठी र ठाकुरप्रसाद पराजुली) खण्डकाव्य सङ्ग्रहमा सङ्कलित भई पहिलो पटक प्रकाशनमा आएको हो । हाल उक्त सङ्ग्रह बजारमा उपलब्ध नभएकाले यस पुस्तकमा गरिएको अध्ययनको प्रामाणिकताका निम्ति नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको हालको व्यवस्थापन पक्षबाट अनुमति लिई सृजामाता खण्डकाव्यलाई प्रस्तुत पुस्तकका परिशिष्टमा समावेश गरिएको छ ।

४.१४ महादेव अवस्थीका अन्य फुटकर लेखहरू

अविश्रान्त साधकमा फिल्कोको ज्योति (२०४७) शीर्षकमा लेख लेखेका छन् । यसको साथै ईश्वर बल्लभ आम र आकृतिमा ईश्वर बल्लभका लामा कविताको संरचना र विम्वप्रयोग, उन्नयनमा कला चिन्नेको पाठक विवेचना, दृष्टि लोकसाहित्य प्रधानमा केही घुम्ती देउडागीतको अन्तमन्थन, युवा अभियान १-१ मा बैतडेली धामी बोक्सी, सुनकोसी साहित्य प्रतिष्ठानमा 'खैरेनीघाट' उपन्यासको आख्यान विधान, गरिमा २०५५ मा मुहूर्तको वरिपरि: एक चमत्कारपूर्ण रोचक निबन्धसङ्ग्रह, कुञ्जिनी

साहित्य समालोचना विशेषाङ्कमा निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय र निबन्ध लेखनका औचित्य उवंम फाइदा, कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्कमा देवासुर सङ्ग्रामको विषयवस्तुगत सेरोफेरो र विधागत स्वरूप, दायित्वमा 'दोषी चश्मा' कथाको विवेचना, प्रकीर्ण पर्यवेक्षणमा समीक्षात्मक लेखहरूको सङ्ग्रह, कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्कमा 'पुष्पाञ्जली महाकाव्यको पर्यवेक्षण, समकालीन साहित्यमा आधुनिक नेपाली कथामा भाषिक प्रयुक्ति चारुमतिमा मेरो बाल्यकाल आदि शीर्षकमा लेख लेखेका छन् । महादेव अवस्थीका अन्य फुटकर लेखहरू अनुसूचीमा उल्लेख गरिएको छ ।

४.१५ महादेव अवस्थीको भूमिका/सम्पादकीय

उनले वि.स. २०६९ मा साहित्य निरूपणमा मन्तव्य लेखेका थिए । यसरी (२०६९) र २०७० मा क्रमशः महाकवि देवकोटा व्याख्यानमालामा संयोजकको मन्तव्य र प्रयास कवितासंग्रह संयोजकको मन्तव्य दिएका छन् । यसरी नै वि.स. २०७४ र २०७५ मा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका विभिन्न खण्डकाव्य र माधव घिमिरेको बालकविताको अध्ययनमा मन्तव्य व्यक्त गरेका छन् ।, नेपाली नारीवादी समालोचना, सम्पादन सुधा त्रिपाठी र सीता पन्थी, प्रज्ञा निबन्धसंग्रह, सम्पादक हेमनाथ पौड्याल, गीत कसरी लेख्ने र साहित्यिक अध्ययन पद्धति र प्रयोग आदिमा विभागीय मन्तव्य लेखेका छन् । नेपाली साहित्य सृङ्खला भाग २ (२०५२), नेपाली साहित्य सृङ्खला भाग १ (२०५२) र बुद्धिको पदोन्नति बालकथा माला २०५६ लाई सहसम्पादन गरेका छन् । महादेव अवस्थीको भूमिका/सम्पादकीय सूचीहरू अनुसूची तीनमा उल्लेख गरिएको छ ।

४.१६ पुस्तक- सहलेखन/सहसम्पादन

सरल नेपाली व्याकरण र रचना (कक्षा ६), सरल नेपाली व्याकरण र रचना कक्षा ५, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ८ (कक्षा ८ का निमित्त), सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, सरल नेपाली शृङ्खला भाग २, (कक्षा २ का निमित्त), सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, प्रवेशिका-ख, सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, प्रवेशिका-ख, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ५, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ६, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ३, सरल नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (क), English Grammar ७ Composition, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ४, सरल नेपाली व्याकरण र रचना कक्षा ४, नयाँ सरल नेपाली शृङ्खला भाग २, नयाँ नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (क), सरल नेपाली व्याकरण र रचना (कक्षा ८), सरल नेपाली व्याकरण र रचना , सरल नेपाली व्याकरण र रचना -भाग ७), नयाँ नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (ख) र

नयाँ नेपाली शृङ्खला भाग ७ लगायत थुप्रै पुस्तकको सहलेखन गरेका छन् । महादेव अवस्थीका अन्य सहलेखन/सहसम्पादन गरेका पुस्तकहरू अनुसूचीमा उल्लेख गरिएको छ ।

४.१७ निष्कर्ष

यस कृतिमा महादेव अवस्थीले बैतडेली भाषिकाको बाक्य सङ्गतिमा नामपदावली र क्रियापदावलीमा भेटिने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ र त्यस अध्ययनलाई जम्मा तीन अध्यायमा व्यवस्थित गरि प्रस्तुत गरिएको छ । यो प्रकीर्ण पर्यवेक्षण उनका छरिएका समीक्षात्मक लेखहरूको सँगालो हो । यसमा २०३७ सालदेखिका खास-खास समयमा लेखेका तेह्रवटा समीक्षात्मक लेखहरू सङ्कलित गरिएका छन् । यी लेखहरूमध्ये दुईवटा लेख लोकगीतसँग र अरू एघारवटा लेख साहित्यिक विभिन्न विधा एवं तिनका रचनाकारको समीक्षा गर्ने कार्यमा केन्द्रित छन् । आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श शीर्षकको पुस्तक यस पङ्क्तिकारले विगत तीन दशकका बीचमा गरेका पठनपाठन, अध्ययन-अध्यापन र शोध-अनुसन्धानका कार्यबाट आर्जेका ज्ञान-अनुभवको सारांश उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालको पुस्तक-व्यवसायका इतिहासमा सफलताका सोपानहरू चह्रदैं पच्चीस वर्षको रजत महोत्सव पछि यो कृति अवस्थीले प्रकाशन गरेका थिए । प्रस्तुत पुस्तक जम्मा दशवटा छोटो-छोटो अध्यायहरूमा संगठित छ । यसको पहिलो अध्याय र अन्तिम अध्यायमा बालसाहित्यसम्बन्धी आधारभूत सैद्धान्तिक चिन्तन सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने बीचका आठवटा अध्यायहरूमा बालसाहित्य र त्यसको विधागत लेखन प्रक्रियाका बारेमा सोदाहरण चर्चा गरिएको छ ।

महादेव अवस्थीका अन्य फुटकर देखहरू पनि थुप्रै छन् । यसरी ईश्वर बल्लभ आयम र आकृतिमा ईश्वर बल्लभका लामा कविताको संरचना र बिम्बप्रयोग, उन्नयनमा कला चिन्नेको पाठक विवेचन, दृष्टि लोकसाहित्य प्रधानमा केही हुम्ल दैउडागीतको अन्तमन्थन, युवा अभियान १-१ मा बैतडेली धामी, बोक्सी, सुनकोसी साहित्य प्रतिष्ठानमा 'खैरेनीघाट' उपन्यासको आख्यान विधान, गरिमा २०५५ मा मुहुर्तको वरिपरि एक चमत्कारपूर्ण रोचक निबन्धसङ्ग्रह, कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्कमा निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय र निबन्ध लेखनका औचित्य उवंम फाइदा, कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्कमा देवासुर सङ्ग्रामको विषयवस्तुगत सेरोफेरो र विधागत स्वरूप, दायित्वमा 'दोषी चश्मा' कथाको विवेचना, प्रकीर्ण पर्यवेक्षणमा समीक्षात्मक लेखहरूको सङ्ग्रह, कुञ्जिनी साहित्य समालोचना

विशेषाङ्कमा 'पुष्पाञ्जली महाकाव्यको पर्यवेक्षण, समकालीन साहित्यमा आधुनिक नेपाली कथामा भाषिक प्रयुक्ति चारुमतिमा मेरो बाल्यकाल आदि शीर्षकमा लेख लेखेका छन् ।

महादेव अवस्थीले मन्तव्य पनि थुप्रै दिएका छन् । उनले वि.स. २०६९ मा साहित्य निरूपणमा मन्तव्य लेखेका थिए । यसरी (२०६९) र २०७० मा क्रमशः महाकवि देवकोटा व्याख्यानमालामा संयोजकको मन्तव्य र प्रयास कवितासंग्रह संयोजकको मन्तव्य दिएका छन् । यसरी नै वि.स. २०७४ र २०७५ मा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटतका विभिन्न खण्डकाव्य र माधव घिमिरेको बालकविताको अध्ययनमा मन्तव्य व्यक्त गरेका छन् । नेपाली नारीवादी समालोचना, सम्पादन सुधा त्रिपाठी र सीता पन्थी, प्रज्ञा निबन्ध संग्रह, सम्पादक हेमनाथ पौड्याल, गीत कसरी लेख्ने र साहित्यिक अध्ययन पद्धति र प्रयोग आदिमा विभागीय मन्तव्य लेखेका छन् । नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग २ (२०५२), नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग १ (२०५२) र बुद्धिको पदोन्नति बालकथामाला २०५६ लाई सहसम्पादन गरेका छन् ।

महादेव अवस्थीले थुप्रै विद्यालयका पाठ्यपुस्तकहरू सहलेखन तथा सहसम्पादन गरेका छन् । सरल नेपाली व्याकरण र रचना (कक्षा ६), सरल नेपाली व्याकरण र रचना कक्षा ५, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ८ (कक्षा ८ का निम्ति), सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, सरल नेपाली शृङ्खला भाग २, (कक्षा २ का निम्ति), सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, प्रवेशिका-ख, सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, प्रवेशिका-ख, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ५, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ६, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ३, सरल नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (क), सरल नेपाली शृङ्खला भाग ४, सरल नेपाली व्याकरण र रचना कक्षा ४, नयाँ सरल नेपाली शृङ्खला भाग २, नयाँ नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (क), सरल नेपाली व्याकरण र रचना (कक्षा ८), सरल नेपाली व्याकरण र रचना , सरल नेपाली व्याकरण र रचना -भाग ७), नयाँ नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (ख) र नयाँ नेपाली शृङ्खला भाग ७ लगायत थुप्रै पुस्तकको सहलेखन गरेका छन् ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

महादेव अवस्थीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधपत्रमा पहिलो परिच्छेद अन्तर्गत शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस परिच्छेदमा शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन, शोधपरिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन, सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि तथा शोधपत्रको रूपरेखा सम्बन्धी विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा अवस्थीको जीवनीका विविध पक्षको चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा महादेव अवस्थीको जीवनीबारे अध्ययन गरिएको छ । यस परिच्छेदमा महादेव अवस्थीको जन्म, जन्मस्थान, बाल्यअवस्था, शैक्षिक अवस्था, विवाह तथा पारिवारिक जीवन, आर्थिक अवस्था, व्यक्तिगत स्वाभाव, व्यक्तिगत रुचि, स्वदेश तथा विदेश भ्रमणको स्थिति, बसोवास, पेसामा संलग्नता, संस्थागत तथा सामाजिक सक्रियता, जीवनप्रतिको दृष्टिकोण, साहित्यिक लेखन प्रेरणा र प्रभाव, प्रकाशित साहित्यिक कृतिजस्ता शीर्षक जस्ता रहेका छन् । यसबाट महादेव अवस्थीको जीवनयात्रा तथा जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा अवस्थीको व्यक्तित्व बारे चर्चा गरिएको छ । महादेव अवस्थीको व्यक्तित्वको उपस्थिति के कसरी भएको छ भन्ने कुरा यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ । बहुमुखी प्रतिभा र बहुआयामिक व्यक्तित्व धनी महादेव अवस्थीको जीवन सफल र सार्थक छ भन्ने निष्कर्ष यस परिच्छेदमा प्राप्त भएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा अवस्थीका कृतिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । महादेव अवस्थीका प्रकाशित कृतिहरू वैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग (२०४५), वैतडेली भाषिकाका केही पक्ष (२०५८), प्रकीर्ण पर्यवेक्षण (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४), एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष (२०६४), बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन-प्रक्रिया (२०६५)

र खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य (२०६५) हुन् । परिच्छेद चारमा यीनीहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेदमा सारांश तथा शोधनिष्कर्षका रूपमा रहेको छ । यस परिच्छेदमा प्रस्तुत शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेदसम्ममा रहेका विषयको सारांश प्रस्तुत गर्नुका साथै अध्ययन तथा निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

महादेव अवस्थीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

महादेव अवस्थीका वि.स.२०१६ कार्तिक १० गते सिगास गाउँपालिका बैतडीमा बाबु कृपाचार्य अवस्थी र आमा रुक्मिणी अवस्थीको तेस्रो सन्तान रूपमा जन्मिएका हुन् । महादेव अवस्थीले आफ्नै घरनजिक रहेको विद्यालयका शिक्षकहरूबाट प्रारम्भिक शिक्षा पाएका थिए । उनले रत्न राज्यलक्ष्मी संस्कृत पाठशाला, आदित्यपुर, डडेल्धुरामा ८ कक्षा सम्मको पढाइ पूरा गरे । उनले पूर्वमाध्यमिकको प्रथम वर्षको संस्कृत प्रधान पाठशाला तानसेनबाट पूरा गरे । यसरी उनले २०३० सालमा प्रवेशिका परीक्षा दिई २०३१ सालमा नतिजा प्रकाशन भई उनले पूर्व माध्यमिक प्रथम श्रेणीमा (एसएलसी) उत्तीर्ण गरेका थिए । यसरी अवस्थीको विद्यालय शिक्षा विभिन्न समयमा विभिन्न विद्यालयबाट पूरा भएको देखिन्छ ।

महादेव अवस्थीको व्यक्तित्व सामाजिक, आर्थिक सम्बन्धबाट निर्माण भएको छ । साहित्यप्रतिको मोह तथा जीवनयापनका अनेक भूमिकाले नै उनलाई बहुमुखी व्यक्तित्व भएका व्यक्तिका रूपमा चिनाएका छन् । कर्ममा लगनशील र पेशाप्रति इमान्दार भएकै कारणले उनलाई हरेक क्षेत्रमा सफलता प्राप्त भएको देखिन्छ । महादेव अवस्थीको बाह्य व्यक्तित्व जति आकर्षक र प्रभावशाली छ, त्यस्तै आन्तरिक व्यक्तित्व पनि सशक्त रहेको छ ।

बाल्यकालमा आफ्ना पिताका पठनशील र योगाभ्याषी प्रवृत्तिबाट उत्प्रेरित भई धेरै अर्ती, उपदेश सुनेर सत्मार्गतिर लागेको र विद्यालय जान थालेपछि गुरुहरूबाट पनि जीवनमा केही गर्न प्रेरणा प्राप्त गरेको कुरा अवस्थी बताउँछन् । यही कारणले नै अवस्थीले बाल्यावस्थादेखि नै आफ्नो पठनपाठनलाई निरन्तरता दिँदै जीवनपथमा अघि बढेको पाइन्छ । विद्यार्थी जीवनदेखि नै नेपाली साहित्यप्रति आकर्षित

अवस्थीलाई महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रभाव पारेपछि उनको कलम साहित्य सिर्जनामा लागेको देखिन्छ । साहित्यिक क्षेत्रमा केही गरौं भन्ने भावनाले प्रवेश गरेका अवस्थीको प्रथम प्रकाशित कृति **वैतडेली उपभाषिका : एक अध्ययन (लेख, एँसेलु, २०३४)** हो ।

महादेव अवस्थीका प्रकाशित कृतिहरू वैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग (२०४५), वैतडेली भाषिकाका केही पक्ष (२०५८), प्रकीर्ण पर्यवेक्षण (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४), एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष (२०६४), बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन-प्रक्रिया (२०६५) र खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य (२०६५) हुन् । अध्याय चारमा यिनीहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

यसमा वैतडेली भाषिकाको बाक्य सङ्गतिमा नाम पदावली र क्रिया पदावलीमा भेटिने स्त्रीलिङ्गी प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ र त्यस अध्ययनलाई जम्मा तीन अध्यायमा व्यवस्थित गरि प्रस्तुत गरिएको छ । यो प्रकीर्ण पर्यवेक्षण उनका छरिएका समीक्षात्मक लेखहरूको सँगालो हो । यसमा २०३७ सालदेखिका खास-खास समयमा लेखेका तेह्रवटा समीक्षात्मक लेखहरू सङ्कलित गरिएका छन् । यी लेखहरूमध्ये दुईवटा लेख लोकगीतसँग र अरू एघारवटा लेख साहित्यिक विभिन्न विधा एवं तिनका रचनाकारको समीक्षा गर्ने कार्यमा केन्द्रित छन् । आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श शीर्षकको पुस्तक यस पङ्क्तिकारले विगत तीन दशकका बीचमा गरेका पठनपाठन, अध्ययन-अध्यापन र शोध-अनुसन्धानका कार्यबाट आर्जेका ज्ञान-अनुभवको सारांश उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालको पुस्तक-व्यवसायका इतिहासमा सफलताका सोपानहरू चढ्दै पच्चीस वर्षको रजत महोत्सव पछि यो कृति अवस्थीले प्रकाशन गरेका थिए । प्रस्तुत पुस्तक जम्मा दशवटा छोटो-छोटो अध्यायहरूमा संगठित छ । यसको पहिलो अध्याय र अन्तिम अध्यायमा बाल साहित्यसम्बन्धी आधारभूत सैद्धान्तिक चिन्तन सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने बीचका आठवटा अध्यायहरूमा बालसाहित्य र त्यसको विधागत लेखन प्रक्रियाका बारेमा सोदाहरण चर्चा गरिएको छ ।

महादेव अवस्थीका अन्य फुटकर लेखहरू पनि थुप्रै छन् । यसरी आयम र आकृतिमा ईश्वर बल्लभका लामो कविताको संरचना र विम्बप्रयोग, उन्नयनमा कला चिन्नेको पाठक विवेचना, दृष्टि लोक साहित्य प्रधानमा केही घुम्ती देउडागीतको अन्तमन्थन, युवा अभियान १-१ मा वैतडेली धामी, बोक्सी, सुनकोसी साहित्य प्रतिष्ठानमा 'खैरेनीघाट' उपन्यासको आख्यान विधान, गरिमा २०५५ मा मुहूर्तको वरिपरि: एक चमत्कारपूर्ण रोचक निबन्ध सङ्ग्रह, कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्कमा निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय

र निबन्ध लेखनका औचित्य उवंम फाइदा, कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्कमा देवासुर सङ्ग्रामको विषयवस्तुगत सेरोफेरो र विधागत स्वरूप, दायित्वमा 'दोषी चश्मा' कथाको विवेचना, प्रकीर्ण पर्यवेक्षणमा समीक्षात्मक लेखहरूको सङ्ग्रह, कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्कमा 'पुष्पाञ्जली महाकाव्यको पर्यवेक्षण, समकालीन साहित्यमा आधुनिक नेपाली कथामा भाषिक प्रयुक्ति चारुमतिमा मेरो बाल्यकाल आदि शीर्षकमा लेख लेखेका छन् ।

महादेव अवस्थीले मन्तव्य पनि थुप्रै दिएका छन् । उनले वि.स. २०६९ मा साहित्य निरूपणमा मन्तव्य लेखेका थिए । यसरी (२०६९) र २०७० मा क्रमशः महाकवि देवकोटा व्याख्यानमालामा संयोजकको मन्तव्य र प्रयास कविता संग्रह संयोजकको मन्तव्य दिएका छन् । यसरी नै वि.स. २०७४ र २०७५ मा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका विभिन्न खण्डकाव्य र माधव घिमिरेको बालकविताको अध्ययनमा मन्तव्य व्यक्त गरेका छन् । नेपाली नारीवादी समालोचना ,सम्पादन सुधा त्रिपाठी र सीता पन्थी, प्रज्ञा निबन्धसंग्रह, सम्पादक हेमनाथ पौड्याल, गीत कसरी लेख्ने र साहित्यिक अध्ययन पद्धति र प्रयोग आदिमा विभागीय मन्तव्य लेखेका छन् । नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग २ (२०५२), नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग १ (२०५२) र बुद्धिको पदोन्नति बालकथामाला २०५६ मा सहसम्पादन गरेका छन् ।

महादेव अवस्थीले थुप्रै विद्यालयका पाठ्यपुस्तकहरू सहलेखन तथा सहसम्पादन गरेका छन् । सरल नेपाली व्याकरण र रचना (कक्षा ६), सरल नेपाली व्याकरण र रचना कक्षा ५, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ८ (कक्षा ८ का निम्ति), सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, सरल नेपाली शृङ्खला भाग २, (कक्षा २ का निम्ति), सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, प्रवेशिका-ख, सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, प्रवेशिका-ख, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ५, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ६, सरल नेपाली शृङ्खला भाग ३, सरल नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (क), सरल नेपाली शृङ्खला भाग ४, सरल नेपाली व्याकरण र रचना कक्षा ४, नयाँ सरल नेपाली शृङ्खला भाग २, नयाँ नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (क), सरल नेपाली व्याकरण र रचना (कक्षा ८), सरल नेपाली व्याकरण र रचना , सरल नेपाली व्याकरण र रचना -भाग ७), नयाँ नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (ख) र नयाँ नेपाली शृङ्खला भाग ७ लगायत थुप्रै पुस्तकको सहलेखन गरेका छन् ।

अवस्थीको ५९ वर्षको जीवनलाई हेर्दा लामो शिक्षण पेसाको जीवनले सामान्य जीवनबाट विशिष्ट जीवनमा विकसित भई, प्रारम्भिक शिक्षाबाट उच्च शिक्षा र सामान्य व्यक्तित्वबाट साहित्यकार व्यक्तित्वतर्फ उनको जीवन गतिशील हुन पुगेको देखिन्छ । ब्राह्मण मध्यमवर्गीय परिवारमा हुर्किएका महादेव अवस्थी एक प्रतिभाशाली व्यक्ति हुन् । जीवनी र व्यक्तित्वको समग्र मूल्याङ्कन गर्दा लेखकले भोगेको समाजको प्रतिबिम्ब नै उनका कृति हुन् भन्ने निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ भन्ने उनको कृतित्व बहुआयामिक र उत्कृष्ट रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- अवस्थी, महादेव र भण्डारी पारसमणि सरल नेपाली शृङ्खला काठमाडौं: एकता बुक्स, (२०४७) ।
- अवस्थी, महादेव र शर्मा ऋषिराम नेपाली व्यावहारिक व्याकरण र अभिव्यक्ति काठमाडौं : एकता बुक्स ,(२०५३) ।
- आचार्य कृष्णप्रसाद पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य, लोक साहित्य र नेपाली निबन्ध (२०६३) ।
- कँडेल, घनश्याम नेपाली समालोचनमा ललितपुर : शाभा प्रकाशन (सम्पादक, २०५५) ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य निम्नमाध्यमिक नेपालीव्याकरण र रचना काठमाडौं : एकता बुक्स (२०४८) ।
- नेपाल, घनश्याम नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास सिलगडी : एकता बुक्स हाउस प्रा. लि.(सन २००९) ।
- न्यौपाने, दैवज्ञराज बालसंसार विराटनगर : वाणी प्रकाशन सहकारी संस्था (२०५३) ।
- पौडेल, एकनारायण आधुनिक नेपाली समालोचनाको इतिहास चितवन विमर्श नेपाल (२०७०) ।
- प्रसाई, नरेन्द्रराज नेपाली साहित्यका समालोचक समालोचना काठमाडौं: एकता बुक्स (२०५७) ।
- प्रभात, विष्णु साहित्यकार कलाकार परिचयकोश काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (सम्पादक, २०७०) ।
- भट्टराई, घटराज नेपाली लेखककोश काठमाडौं :लक्ष्मी प्र. दे. प्रतिष्ठान (२०५६) ।
- सुवेदी ,राजेन्द्र र गौतम लक्ष्मणप्रसाद प्रायोगिकखण्ड रत्न बृहत् नेपाली समालोचना काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार (सम्पादक २०६६) ।
- सुवेदी राजेन्द्र र गौतम लक्ष्मणप्रसाद प्रायोगिकखण्ड रत्न बृहत् नेपाली समालोचना काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार (सम्पादक २०६९) ।

परिशिष्ट - एक

शोधनायकसँग लिइने लिखित अन्तर्वार्ताको प्रश्नावली

१) तपाईंको जन्म कहिले र कहाँ भएको थियो ?

मेरो जन्म २०१६/७/१० गते महाकाली अञ्चलको सिगास गाउँपालिका-२, धौलाडी, बैतडी जिल्लामा भएको हो ।

२) तपाईंको न्वारानको नाम के हो ?

मेरो न्वारानको नाम पनि महादेव नै हो ।

३) तपाईंका बाबुआमाको नाम के हो ?

मेरो बुवाको नाम कृपाचार्य अवस्थी र आमाको रुक्मिणी अवस्थीका हो ।

४) तपाईं कुन छोरा हो ?

जेठो छोरा ।

५) पारिवारिक पृष्ठभूमि कस्तो थियो ?

मध्यम वर्गीय ब्रह्ममण ।

६) दाजुभाइ र दिदीबहिनी कति जना छन् ?

दुई दिदीहरु र एक भाइ छन् ।

७) बाल्य स्वभाव कस्तो थियो र कहाँ बित्यो ?

लगातार दुई छोरीपछि जन्मेको छोरा हुनाले शान्त स्वभावको थिए र मातापिताबाट पर्याप्त माया ममता पाएका थिए ।

८) शिक्षाको प्रारम्भ कहाँ र कसरी भयो ?

मेरो अक्षरारम्भ ५ वर्षको उमेरमा बुवा र बाजेबाट भएको थियो ।

९) औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भ कहिले र कहाँबाट भयो ?

म वि.सं. २०२४ सालमा आठ वर्षको उमेर छँदा रत्न राज्यलक्ष्मी संस्कृत पाठशाला, आदित्यपुर, डडेल्धुरामा औपचारिक रूपमा विद्यालय जान थालेको थिए ।

- १०) एस. एल.सी. कति सालमा कुन विद्यालयबाट उत्तीर्ण गर्नुभयो ?
२०३० सालमा प्रवेशिका परीक्षा दिई २०३१ सालमा नतिजा प्रकाशन भई एसएलसी) उत्तीर्ण गरे ।
- ११) औपचारिक रूपमा कुन तहसम्मको शिक्षा आर्जन गर्नु भएको छ ?
त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली साहित्यमा एम. ए. र विद्यावारिधि गरेको छु ।
- १२) अध्ययनकालीन कठिनाइहरू केही छन् ?
छैन ।
- १३) विवाह कति सालमा, कति वर्षको उमेरमा र कोसँग गर्नुभयो ?
मेरो विवाह २०२९ साल ज्येष्ठ १२ गते १३ वर्षको उमेरमा डडेल्धुरा गैरी डोटी जोसिनाका तत्कालीन ब्राह्मण गोवर्धन पाण्डेय र सरस्वती पाण्डेयकी कान्छी सुपुत्री पुष्पासँग परम्परागत रूपमा विवाह भएको थियो ।
- १४) वैवाहिक बन्धनपछिको जीवन कस्तो रह्यो ?
मेरो लामो दाम्पत्य जीवन सुख पूर्वक नै बितिरहेको छ ।
- १५) तपाईंका छोराछोरी कति जना छन् ?
एक छोरी र दुई बटा छोरा गरी तीन जना सन्तान छन् ।
- १६) के कस्ता पारिवारिक वियोग र व्यावहारिक समस्याहरू आइ परे ?
केही छैन ।
- १७) पारिवारिक कार्यका लागि कति लगनशील हुनुहुन्छ ?
ठिकै छु ।
- १८) हालको पारिवारिक स्थिति कस्तो छ ?
राम्रो छ ।
- १९) जीवनमा आफूलाई कतिको व्यस्त सम्झनु हुन्छ ?
अल्छी छु ।

२०) साहित्य लेखनमा कसरी प्रवेश गर्नुभयो ?

भाषिक लेख र समालोचनात्मक लेखबाट शुभारम्भ गरेको थिए ।

२१) साहित्य लेखनमा को-कोबाट प्रेरणा प्राप्त गर्नुभयो ?

कुनैपनि ब्यक्तिका लेखनमा उनका सामाजिक, प्राकृतिक, पारिवारिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, भाषिक आदि तत्त्वहरूले प्रभाव पारेको हो । बाल्यकालमा प्रथमतः आफ्ना गुरु हजुरबुबा र बुबाबाट शिक्षा पाएको थिए र बाल्यावस्थामा साहित्यप्रति आकर्षण त्यति थिएन र पछि उच्च शिक्षाको अध्ययनका क्रममा साहित्य अध्ययनमा एकोहोरिएर लागे र पछि साहित्यरुचि बढेको हो ।

२२) आफूलाई कुन विधामा सन्तुष्टि भए जस्तो लाग्छ ?

सबै ।

२३) सर्वप्रथम प्रकाशित रचना कुन विधाको थियो र त्यो कति सालमा प्रकाशित भयो ?

मेरो प्रथम प्रकाशित कृति बैतडेली उपभाषिका : एक अध्ययन (लेख, एँसेलु, २०३४) हो ।

२५) हालसम्म प्रकाशित भएका पुस्तकाकार कृतिहरू के-के हुन् ?

मेरा प्रकाशित कृतिहरू बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग (२०४५), बैतडेली भाषिकाका केही पक्ष (२०५८), प्रकीर्ण पर्यवेक्षण (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता (२०६१), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४), एकता बुक्सका पच्चीस वर्ष (२०६४), बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन-प्रक्रिया (२०६५), खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र 'सृजामाता' खण्डकाव्य (२०६५) हुन् ।

२६) सम्पादित कृतिहरूके के हुन ?

सम्पादन गरेका कृतिहरू भूपट स्मृतिग्रन्थ (२०४९), नेपाली कथा भाग-२ (२०६५), भस्किएको सिन्दुर (२०६६), बाह्रौं खेलाडी (२०६६), तेजप्रकाश श्रेष्ठका कथाहरू (२०६७), पूर्वआधुनिक नेपाली साहित्य (२०६७), एक चिहान (२०६७), प्रज्ञा अर्द्धवार्षिक (२०६७-२०६८) र देवकोटा व्याख्यानमाला (२०६९) हुन् ।

२७) सहसम्पादन कृतिहरू के के हुन ?

मैलै सहसम्पादन तथा सहलेखन गरेका किताबहरू नेपाली कथा-भाग १, २ र ३ (२०४८-२०५५), सरल नेपाली शृङ्खला 'क', 'ख' र भाग १-८ (२०४७), सरल नेपाली व्याकरण र रचना, भाग 'क', 'ख' र भाग १-८ (२०४८), नेपाली साहित्य शृङ्खला , भाग १ र २ (२०५२), अनिवार्य नेपाली कृति समीक्षा (२०५५), बुद्धिको पदोन्नति (२०५६), अनिवार्य नेपाली बोध र अभिव्यक्ति (२०५६), नयाँ नेपाली शृङ्खला, भाग 'क', 'ख' र भाग १-१० (२०५६), नेपाली बाल विश्वकोश (२०६०), एकता बृहत् नेपाली-अंग्रेजी कोश (२०६७), सबैको नेपाली (२०६७), एकता कम्प्रिहेंसिभ इंग्लिस-नेपाली डिक्सनरी (सन् २०१०), भानु विमर्श (२०७२) र भानुभक्त दुई सय वर्ष (२०७२) हुन् ।

२८) सहलेखन रहेका नेपाली व्याकरणका किताबहरू के के हुन् ?

मैले सहलेखन रहेका नेपाली व्याकरणका किताबहरू निम्नमाध्यमिक नेपाली व्याकरण (२०४८), अनिवार्य नेपाली व्याकरण (२०५६) र नेपाली व्याकरणिक व्याकरण र अभिव्यक्ति (२०५३) हुन् ।

२९) तपाईंको आर्थिक अवस्था के-कस्तो रह्यो ?

मेरो परिवार मध्यम वर्गीय खालको रहेको छ । मलाई अध्ययनका लागि त्यति समस्या परेको छैन । विवाह गरेपछि पनि उनलाई खासै आर्थिक समस्या परेको छैन । आफ्नो घरपरिवार मध्यमरूपमा चलाइरहेको छु । बालबच्चाको लालनपालनका लागि खर्च बढे तापनि आफू शिक्षण पेशामा भएका कारण आर्थिक समस्या बेहोर्नु परेको छैन । पैतृक सम्पत्ति ठाउँअनुसार खान लाउन पुग्ने भएको हुनाले मलाई बाबुको पालामा पनि त्यति आर्थिक बोझ परेको छैन ।

३०) हालसम्म प्राप्त गर्नु भएको पुरस्कार तथा सम्मान ?

महेन्द्र विद्याभूषण 'क' र 'ख', लारी स्वर्ण पदक, गद्दी आरोहण रजत महोत्सव पदक, भ्रमण पुरस्कार (२०४९), राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार (२०५५), सैनध्वज-नन्दकुमारी विद्वद्वृत्ति पुरस्कार (२०५८), नई ईश्वर बराल समालोचना पुरस्कार (२०६७), महाकवि देवकोटा पुरस्कार (२०७१), भानुभक्त प्रज्ञा पुरस्कार (२०७१) र दीनानाथ साहित्य राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार (२०७५) हुन् ।

३१) आफूलाई कस्तो व्यक्तित्वका रूपमा चिनाउन चाहनुहुन्छ ?

साधारण ।

३२) तपाईंले कुन-कुन देशको भ्रमण गर्नु भएको छ ?

नेपाल, भारत र चीन ।

३३) तपाईंलाई कुन-कुन भाषाको ज्ञान छ ?

मातृभाषा (डोटेली), नेपाली, हिन्दी र संस्कृत

३४) भविष्यमा के गर्ने सोचमा हुनुहुन्छ ?

अझ केही वर्ष प्राध्यापन पेशामा सेवा गर्नेछु ।

३५) अन्य केही ?

केही छैन ।

परिशिष्ट दुई
फुटकर लेखहरू

शीर्षक	स्रोत	प्रकाशन/वर्ष	पृष्ठ
फिल्कोको ज्योति	अविश्रान्त साधक	२०४७ साल	१३७ - १४०
ईश्वर बल्भलका लामा कविताको संरचना र बिम्बको प्रयोग	ईश्वर बल्भलका आयम र आकृति	नई प्रकाशन २०४९	११७-१२५
कला चिन्ने ? पाठक विवेचन	उन्नयन	२०५० कार्तिक चैत्र	१२८-१३४
केही हुम्ली देउडागीतको अन्तमन्थन	दृष्टि (लोक साहित्य प्रधान)	२०५१, आश्विन	१६ - २२
बैतडेली धामी बोली	युवा अभियान १-१	२०५३ पत्रिका	१५ - २०
मुहूर्तको वरिपरि : एक चमत्कारपूर्ण रोचक निबन्धसङ्ग्रह	गरिमा	२०५५, कार्तिक	१०२ - १०३
'खैरेनीघाट' उपन्यासको आख्यान-विधान	सुनकोसी साहित्य प्रतिष्ठान	२०५५	५६ - ६१
महापुरुषको सङ्गत निबन्धका मुख्य पक्ष	हाम्रो पुरुषार्थ	किरण पुस्तकालय तम्घास, गुल्मी (२०५५)	४७ - ४९
वर्णविन्यास वक्रता र मुनामदन खण्डकाव्यमा त्यसको प्रयोग(समालोचना)	गरिमा	२०५५	५०- ५६
निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय र निबन्धलेखका औचित्य एंवम फाइदा	कृञ्जिनी साहित्यका विशेषाङ्क	२०५५	३५- ३९
'खैरेनीघाट' उपन्यासको आञ्चलिकता समालोचना	गरिमा	२०५६ साउन	३०- ३५
बैतडेली- डँडेल्धुरेली लोक	बालसाहित्य	२०५६	१५ - २०

बालगीत:केही टिपोट संडकेत			
देवासुर सडग्रामको विषयवस्तुगत सेरोफेरो र विधागत स्वरुप	कुञ्जिनी साहित्यका समालोचनाको विशेषाङ्क	वि. स. २०५७	५० - ५८
दोषी चस्मा कथाको विवेचना	दायित्व	वि. स. २०५७	-
लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालकविताको निर्धारण	बालसाहित्य	वि. स. २०५७ - २०५८	३९ - ४०
प्रेम र सपनाभिन्नका कथाकार शङ्कर कोइराला	दायित्व	दायित्व वाडमय प्रतिष्ठान, नेपाल	१०० -१०३
केही हुम्ली देउडागीतको अन्तमन्थन	जनमत (पत्रिका)	वि. स. २०५८	७-९
पुष्पाञ्जली महाकाव्यको पर्यवेक्षण	कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्क	वि. स. २०५८	३५ - ४४
सिजापती बालाको महाकाव्यात्मक स्वरुप	कपन दर्पण	गाविस कार्यालय २०५८	१७१ -१८१
प्रकीर्ण समिक्षात्मक लेखहरुको सङ्ग्रह	प्रकीर्ण परिवेक्षण	एकता बुक्स २०५८	
म फेरि देउलीकोटलाई चुम्न पुँगुला	केदार स्वर्ण जयन्ती (दायित्व)	वि. स. २०५८	
चरैवेति सक्षिप्त समीक्षा	उन्नयन मदनमणि विशेषाङ्क	उन्नयन प्रकाशन (२०५९) अंक १६	३२०-३२५
सहस्र श्रद्धाञ्जली	कृष्णप्रसाद चालिसे स्मृति गृन्थ	२०५९ पुष एकिकृत विकास केन्द्र, नेपाल	५८ - ५९
आधुनिक नेपाली कथामा भाषिक प्रयुक्ति	समकालीन साहित्य	पत्रिका २०५९	२२ -३०

“ज्युदै कुराको”पर्यवेक्षण	कालो अक्षरदेखि अग्लो अक्षरसम्म	नई प्रकाशन अक्षाम नगर २०६०	३२५-३५८
ऐतिहासिक विकासक्रम मूल प्रवृत्ति र उपलब्धि	शब्ददूत	२०६१ वैशाख, आसार	३७-४६
महाकाव्यकार बालकृष्ण सम प्रवृत्ति चिसो चूल्हो महाकाव्य र योगदान	शार्दूल	२०६२ माघ	७-१५
सपनामा उडेको बालकाव्यको परीक्षण	दायित्व	२०६२, वैशाख पूर्णाङ्क ५१ वर्ष १९	१३ - १६
नेपाली बालसाहित्यको सय वर्षका विविधा नेपाली बालवाङ्मय	नेपाली बालसाहित्यको सय वर्ष	नेपाली बालसाहित्यका समाज काठमाडौं (२००७)	२१ -३४
आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श		२०६४	१-८
हरिकलाको खण्डकाव्यकारिता समालोचना	मधुपर्क	२०६४	-
नेपाली विषयक अनुसन्धान प्रक्रिया	वाङ्मय (अनुसन्धान पत्रिका)	२०६४	-
नेपाली खण्डकाव्य र समसायिक सन्दर्भ र लक्षण	मिमिरे मासिक समालोचना विशेषाङ्क	२०६४	-
महाराष्ट्रियता र महामानवताको उदघोषण	कुञ्जिनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्क	साहित्य कुञ्जिनी ने.के. विभाग २०६४	२२ -२२
वर्ण विन्यासकृता र ‘मुनामदन’ मा त्यसको प्रयोग	मुनामदन समालोचना	महाकवि देवकोटा शताब्दी महोत्सव (२०६६)	२९४- ३०४
देवकोटा मानववादकै महान गायक	शब्द संयोजन	२०६६, वर्ष ३, अंक ७,	२९ - ३०

जनवादी सप्ता हुन ।		पूर्णाङ्क ६६, २०६६, कार्तिक	
विद्यालय पठनपाठनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	भृकुटी समालोचक एवम अनुसन्धान	२०६६	२६८ - २७०
लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवन यात्राको पहिलो दशक	नव प्रज्ञापन (स्वर्ण अंक)	शुभदृष्टि छापाखाना प्रा. लि. २०६७,	४८ - ५८
देवकोटाका जीवनयात्राको दोस्रो दशक	भृकुटी	२०६७,	९-२३
कवि भानुभक्त पोखरेल र उनको	काव्य चौगेडी काव्य सङ्कलन	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स २०६८ (भानुभक्त पोखरेल)	(३१-४४)
गोविन्द भट्टको खण्डकाव्यकारीता	दोभान	नेवुला प्रिन्टर्स (२०६८)	२६४-२७७
पूनरमूल्याङ्कन :२ महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	गरिमा	२०६८ मसिर	८८ - ९३
आनन्ददेव भट्टको समालोचना पद्धति	हाम्रो सिर्जना	हाम्रो सिर्जना पत्रिका २०६८	१३५-१४२
देवासुर सङ्ग्रामको विषयवस्तुगत र विधागत रूपरेखा	जुही प्रकाशन, पुस्तकमाला ५५	२०६८, असार	६८- ७५
विधागत रूपरेखा	मोदनाथ प्रश्रित एक अध्ययन	२०६८ जुही प्रकाशन	६८- ७७
आनन्ददेव भट्टको समालोचना पद्धति	हाम्रो सिर्जना	हाम्रो सिर्जना पत्रिका २०६८	१३५ १४२
कवि भानुभक्त पोखरेल र उनको	काव्य चौगेडी काव्य संकलन	एकता बुक्स २०६८	६८- ७५
वर्णविन्यास वृकता र मुनामदन	गरिमा	२०६८	८८- ९३

खण्डकाव्य त्यसको प्रयोग(समालोचना)			
जगन्नाथ त्रिपाठीको समालोचकीय कवि धरणीधर कोइराला संग्रह शर्मा कोइराला सन्दर्भ	विद्वत्केशरी जगन्नाथ शर्मा त्रिपाठी अजक आयाम	२०६९ चैत्र	५०९ - ५१३
समयुगीन नेपाली राजनीतिक संस्कृति प्रति प्रखर आलोचना	गायब सभामुख	शब्द संयोजन, २०६९	-
पुस्तक र सख्यागत परिक्षेक्ष्य	स्मारिका	२०६९	९०- ९३
वैतडेली डडेलधुरेली बाललोकगीत	शब्द संयोजन	२०६९	८४- ९३
नेपाली शोध परम्परामा वासुदेव त्रिपाठीको भूमिका	डा. वासुदेव त्रिपाठी सष्टा एक द्रष्टा अनेक	त्रिपाठी ग्रन्थ प्रकाशन समिति २०७० - पहिलो संस्करण)	२१० - २१७
हार्दिक बधाई साहसिक कार्यका निमित्त	वासुदेव त्रिपाठी र उनको साहित्य साधना	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स २०७०, प्रथम संस्करण	-
सरुभक्तको खण्डकाव्यकारिता	वाङ्मय (अनुसन्धानात्मक पत्रिका)	वि. सं. २०७१, पुर्णाङ्क	१८ - २३
शुभेच्छा	हराएका मान्छेहरु(कविता संग्रह)	२०७१	-
गौचस देखि गौपूपा सम्मको अनन्त अवलोकन	सूव सेनका प्रवृत्ति	२०७२, गौरीघाट कार्ग साहित्य वाङ्मय प्रतिष्ठान, नेपाल	१६३-१७४

तपस्वी कवि अजम्बरध्वज खाती र तपस्विनी महाकाव्य	तपस्विनी महाकाव्य	सुब्बेनी आमा रतनलाई खाती, प्रतिष्ठान, वुटवल	-
खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक अध्ययन	रत्न बृहत् नेपाली समालोचना	रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौं	४७२ - ४९१
महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कवितामा मृत्युबोध	जे. एम.सी. जर्नल	जनमैत्री मल्टीपल क्याम्पस	(१-८)
पाठ्यपुस्तकमा बालसाहित्यको प्रयोग	बालसाहित्य	नेपाल बालसाहित्य समाज	(१-३५)
नेपाली बाल: स्थिति, ढाँचा र प्रवृत्ति	बालसाहित्य	नेपाल बालसाहित्य समाज	-
महाकवि भारविका दृष्टिमा साहित्य र स्रष्टा	सागर समालोचना	सागर प्रकाशन समूह, बीरगञ्ज	१८ -२२
भानुभक्त र भानुकाव्यको विमर्श	भानु विमर्श (सम्पादन) र नरेन्द्र प्रसाई र महादेव अस्वथी	नई प्रकाशन	४८३ -५०९
महाराज भूपतीन्द्र नाटकको विवेचना	तिवारी नाट्य साहित्यको विश्लेषणात्मक अध्ययन	तिवारी साहित्य समिति काठमाडौं	१४९ -२६२
लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बालकवितात्मक कला	महाकवि देवकोटाको आख्यानमाला	ने.प्र.प्र काठमाडौं	४० -५२

परिशिष्ट तीन

महादेव अवस्थीको भूमिका/सम्पादकीय

यसअन्तर्गत महादेव अवस्थीको भूमिका/सम्पादकीय लेखनहरू उल्लेख गरिएको छ :

शीर्षक	स्रोत	प्रकाशन/वर्ष	पृष्ठ
मन्तव्य	पोल्टामा खाजा	२०६८ हाइकु संग्रह	
मन्तव्य	साहित्य निरूपण	शब्दार्थ प्रकाशन, २०६९	
संयोजकको मन्तव्य	महाकवि देवकोटा व्याख्यानमाला	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०६९)	(७-१६)
शुभकामना मन्तव्य	प्रयास कविता संग्रह	प्रथम संस्करण २०७०	
विभागीय मन्तव्य	प्रज्ञा निबन्ध	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०७०)	
विभागीय मन्तव्य	नेपाल नारीवादी समालोचना	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं (२०७०)	७-८
शुभकामना मन्तव्य	साहित्यिक अध्ययन पद्धति र प्रयोग	दोभान प्रकाशन, २०७०	
शुभकामना मन्तव्य	माधव घिमिरेको खण्डकाव्यकारिता	बृहस्पति पुस्तक प्रकाशन काठमाडौं २०७२	
मन्तव्य	लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका विभिन्न खण्डकाव्य	व्यवसाय प्रवर्धन तथा अनुसन्धान केन्द्र काठमाडौं २०७४	
मन्तव्य	समीक्षा संगालो	आकृति प्रकाशन	
मन्तव्य	माधव घिमिरेको बालकविताको अध्ययन	राजु पौडेल, २०७५ पहिलो संस्करण	
विभागीय मन्तव्य	प्रज्ञा निबन्ध संग्रह, सम्पादक हेमनाथ पौड्याल	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं	७-१०
शुभकामना मन्तव्य	सन्तु श्रेष्ठ -जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व)	दीक्षा प्रकाशन वाग्लुङ	
विभागीय मन्तव्य	नेपाली नारीवादी समालोचना, सम्पादन सुधा त्रिपाठी र सीता पन्थी		
विभागीय मन्तव्य	गीत कसरी लेख्ने	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान	७ - १०
सम्पादन तथा सल्लाहकार	न्याउली	जिल्ला छापाखाना काठमाडौं, २०४२	
कार्यकारी सम्पादन	भ्रुपट स्मृतिग्रन्थ	२०४२	
सह-सम्पादन	नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग २	एकता बुक्स एण्ड	

		डिस्ट्रिब्युटर्स २०५२	
सह-सम्पादन	नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग १	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स २०५२	
सम्पादन	बुद्धिको पदोन्नति बालकथा माला	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स २०५६	
सम्पादकीय	अनिवार्य नेपाली बोध तथा अभिव्यक्ति	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स २०५६	
सम्पादकीय	सुलेख (चिनिया लघुकथाको संगालो)	२०५८ डिस्ट्रिब्युटर्स	
मुनामदन खण्डकाव्यमा प्रयुक्त, विम्बात्मक पदावलीहरू	समकालीन साहित्य	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५८	
चरैवेती सक्षिप्त समीक्षा	उन्नयन मदनमणि विशेषाङ्क	उन्नयन प्रकाशन (२०५९) अंक १६	३२०-३२५
समीक्षा 'मया' का रचनाकारलाई शुभकामना	'मया' (देउडागीति)	२०६३ (गौरा पर्व)	
महाराष्ट्रियता र महामानवताको उद्घोषण	कुञ्जुनी साहित्य समालोचना विशेषाङ्क	साहित्य नेपाली केन्द्रीय विभाग २०६४/०६५	२० - २२
वर्ण विन्यासक्रता र 'मुनामदन' मा त्यसमा प्रयोग	मुनामदन समालोचना	महाकवि देवकोटा शताब्दी महोत्सव (२०६६)	२९४- ३०४
लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यात्मक योगदानको आंकलन	तन्नेरी म. ल. दे. शतवार्षिकी विशेषाङ्क वर्ष ३१, अंक २ र ३	सम्प्रेषण परिवार, नेपाली भाषा शिक्षाविभाग २०६६	७३ - ८४
भूमिका	परी (लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा)	भेष राज्यलक्ष्मी सिंह, २०६६ (सुरक्षित)	
महापुरुषको संगत निबन्धका मुख्य पक्ष	हाम्रो पुरुषार्थ	किरण पुस्तकालय तम्घास, गुल्मी	४७ - ४९
तपस्वी कवि अजम्बरध्वज खाती र तपस्विनी महाकाव्य	तपस्विनी (महाकाव्य)	सुब्बेनी आमा (तनवई खाती, प्रतिष्ठान, वुटवल)	
सम्प्रेषण	नेपाली साहित्यका प्रमुख समालोचक	सम्प्रेषण परिवार, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग	७३ - ८४
भूमिका	अनिच्छित विवाह	हरिमोहन भण्डारी	
'खैरेनीघाट' उपन्यासको आख्यान विधान	सुनकोशी	सुनकोशी साहित्य प्रतिष्ठान	५६ - ६१

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवन यात्राको पहिलो दशक	नव प्रज्ञापन (स्वर्ण अंक)	शुभदृष्टि छापाखाना प्रा. लि. २०६७, पूर्णाडक ५०	४८ - ५८
पुर्व आधुनिक नेपाली साहित्य	महादेव अवस्थी	शाभा प्रकाशन, २०६७	
तेज प्रकाश श्रेष्ठका छरिएका कथाहरु	महादेव अवस्थी	साभा प्रकाशन २०६७,	पहिलो संस्करण
कवि मुरारिलाई समालोचकको रूपमा स्वागत र शुभकामना	मुक्तक - मीर्मासा	विवेक सिर्जनशील प्रकाशन, २०६७ (प्रथम संस्करण)	
आनन्ददेव भट्टको समालोचना पद्धति	हाम्रो सिर्जना	हाम्रो सिर्जना पत्रिका वर्ष ६, अंक १, २०६८	१३५-१४२
कवि रमेश श्रेष्ठको काव्यचुली चोक र तमसुक	चोक र तमसुक, रमेश श्रेष्ठ	सारांश नेपाल	१ - १९
गोविन्द भट्टको खण्डकाव्यकारिता	दोभान	नेवुला प्रिन्टर्स (२०६८)	२६४-२७७
शुभकामना	हिदायत (कविता संग्रह)	२०६८, राम नवमी	
प्रेम छोटाका प्रारम्भिक कथामा अस्थित्ववादी दर्शन	प्रारम्भिक कथाहरु	२०६८, दीअ प्रकाशन	
शुभकामना	यो जीत कस्को यो हार कस्को(उपन्यास)	२०६९ शाह बन्धु प्रेस	
मिमिरे कवित्वको स्वागत र सशक्त कवित्वका विभिन्न शुभकामना	शान्ति रिसाल	साहित्यसमाज, काठमाडौं	
हार्दिक साधुवाद	दरवारको आत्मकथा काव्याञ्जली	लोकराज भट्ट र देवेन्द्र प्रसाद भट्ट २०७२	
सम्पादकीय	भानु विमर्श (सम्पादन- नरेन्द्रराज प्रसाई र प्रा.डा. महादेव अवस्थी)	नई प्रकाशन, काठमाडौं, २०७२	११ - ४४
समीक्षात्मक शुभकामना	हाम्रा छातीको दशगजा	श्रीमति गीता पराजुली, २०७३	
लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता	महाकविका आँखा	वानेश्वर, काठमाडौं	८९ - ९३
शोधक समालोचक डा. बिन्दु शर्मालाई बधाई र शुभकामना	नेपाली गीतिनाटक स्वरूप र प्रकृति	साभा प्रकाशन, २०७३	

परिशिष्ट चार

महादेव अवस्थीको सहलेखन/सहसम्पादन

यसअर्न्तगत महादेव अवस्थीको सहलेखन/सहसम्पादन गरेका पुस्तकहरूकोसूची उल्लेख गरिएको छ :

शीर्षक	सह लेखक	प्रकाशन/वर्ष
सरल नेपाली व्याकरण र रचना (कक्षा ६)	ऋषिराम शर्मा	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०५६ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली व्याकरण र रचना कक्षा ५	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग ८ (कक्षा ८ का निम्ति)	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग २ (कक्षा २ का निम्ति)	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग १	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, प्रवेशिका-ख	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग १, प्रवेशिका-ख	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग ५	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग ६	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग ३	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (क)	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली शृङ्खला भाग ४	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४७ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली व्याकरण र रचना कक्षा ४	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०४८ पहिलो संस्करण
नयाँ सरल नेपाली शृङ्खला भाग २	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौं, २०५६ पहिलो संस्करण

नयाँ नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (क)	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५६ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली व्याकरण र रचना (कक्षा ८)	ऋषिराम शर्मा	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५६ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली व्याकरण र रचना	ऋषिराम शर्मा	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५६ पहिलो संस्करण
सरल नेपाली व्याकरण र रचना - भाग ७)	ऋषिराम शर्मा	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५६ पहिलो संस्करण
नयाँ नेपाली शृङ्खला प्रवेशिका (ख)	पारसमणिभण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५६ पहिलो संस्करण
नयाँ नेपाली शृङ्खला भाग ५	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५६ पहिलो संस्करण
नयाँ नेपाली शृङ्खला भाग ४	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५६ पहिलो संस्करण
नयाँ नेपाली शृङ्खला भाग १	पारसमणि भण्डारी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५६ पहिलो संस्करण
बैतडेली भाषिकाका केह पक्ष	डा. महादेव अवस्थी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स थापाथली, काठमाडौँ (२०५८)
नेपाली शृङ्खला (सहलेखन)	डा. महादेव अवस्थी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स थापाथली, काठमाडौँ (२०५७)
नयाँ नेपाली शृङ्खला (सहलेखन)	डा. महादेव अवस्थी	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स थापाथली, काठमाडौँ (२०५७)
नयाँ नेपाली शृङ्खला भाग ७	पारसमणि भण्डारी, लेखराज अतिवडा, दुर्गाप्रसाद नेपाल	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५९ पहिलो संस्करण
नयाँ नेपाली शृङ्खला भाग ६	पारसमणि भण्डारी, लेखराज अतिवडा, दुर्गाप्रसाद नेपाल	एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स काठमाडौँ, २०५९ पहिलो संस्करण

परिशिष्ट पाँच

सुपरिवेक्षण गरेका विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध सूचीहरू

महादेव अवस्थीले सुपरिवेक्षण गरेका विद्यावारिधि शोधपत्रकोसूचीहरू

शोधार्थीको नाम	शीर्षक	प्रकाशन वर्ष
हिरण्यलाल ज्ञवाली	लुम्बिनी अञ्चलका नेपाली लोकगीतको सामाजिक अध्ययन	२०६७
विष्णुप्रसाद खत्री	माधव घिमिरेको खण्डकाव्यकारिता	२०६७
मुरारिप्रसाद पराजुली	नेपाली मुक्तकका प्रवृत्ति	२०६७
रामप्रसाद ज्ञवाली	नेपाली महाकाव्यमा वर्गीयता र वर्गद्वन्द	२०६७
यदुनन्दन उपाध्याय	मोदनाथ प्रश्रितका कवितात्मक प्रवृत्ति	२०६८
विन्दु शर्मा	नेपाली गीतिनाटकका प्रवृत्ति	२०६९
वीणा सुब्बा	शरद क्षेत्रीको खण्डकाव्यकारिता	२०६९
नेत्रमणि सुवेदी	नेपाली उपन्यासमा चेतना प्रवाह पद्धति	२०६९
कुस्मिला आचार्य	पोषण पाण्डेका कथामा मनोविश्लेषण	२०७०
अम्बिकादेवी घिमिरे (रिमाल)	नेपाली बालकवितामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको योगदान	२०७१
जयन्ती रुपाखेती (पौडेल)	माधव घिमिरेका बालकविताका प्रवृत्ति	२०७१
देवीप्रसाद नेपाल	प्रगतिवादी नेपाली खण्डकाव्यमा द्वन्द्वविधान	२०७२
सुधनकुमार पौडेल	मोदनाथ प्रश्रितको प्रबन्धकाव्यकारिता	२०७२
ऋषिराम शर्मा	गुरुप्रसाद मैनालीका कथामा वक्रता	२०७३
रजनी काफ्ले	गाविन्द गोठालेका कथामा मनोविश्लेषण	२०७३
लेखराज खतिवडा	विजय मल्लका नाटकमा अस्तित्ववाद	२०७४
गंगाप्रसाद अधिकारी	तरुण तपसी नव्य काव्यमा वक्रोक्ति	२०७४
मुकुन्द शर्मा	पाल्पा जिल्लाको प्रचलित लोकगाथाको तुलना	२०७४
कृष्णप्रसाद भण्डारी	वासुदेव त्रिपाठीको खण्डकाव्यकारिता	२०७५
हेमनाथ उपाध्याय पौडेल	नेपाली प्रगतिवादी कविताका प्रवृत्तिहरू	२०७५
धनपति भट्टराई	शाकुन्तल महाकाव्यमा वक्रता	२०७५

परिशिष्ट छ

सुपरिवेक्षण गरेका एम.फिल शोधपत्रकोसूचीहरू

शोधार्थीको नाम	शीर्षक	प्रकाशन वर्ष
हरिशरण सोती	सुलोचना महाकाव्यमा पूर्वीय दर्शन	२०६३
रमेशकुमार लुइटेल	आधुनिक नेपाली महाकाव्यका परिवर्तनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको योगदान	२०६६/२०६७
प्रभा भट्टराई (आचार्य)	शारदा शर्माका कवितामा विपरिचितीकरण	२०६९
शान्तिमाया गिरी	छापामारको छोरो कथा सङ्ग्रहमा अभिघात	२०६९
बिन्दुदेवी खनाल	महेशविक्रम शाहका कथामा अनुभूतिको संरचना	२०७०
पवित्रा प्रसाई	मुनामदन खण्डकाव्यमा प्रकृति चित्रण	२०७०
यादवप्रसाद भण्डारी	अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन	२०७२
कर्णबहादुर कार्की	रमेश विकलका कथा प्रतिनिधित्व, पहिचान र प्रतिरोध	२०७३
शारदादेवी लामिछाने	गोपालप्रसाद रिमालका नाटकमा द्वन्द्व विधान	२०७४
गिरिराज पाठक	गुरुप्रसाद मैनालीका कथामा प्रतिनिधित्व, पहिचान र प्रतिरोध	२०७५
गंगाप्रसाद भेटवाल	लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्र विधान	२०७५
विज्ञान अधिकारी	विजय मल्लका उपन्यासमा नारी समस्या र विद्रोह	२०७५
रमा पाण्डे	लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यमा पात्रहरू	२०७५

परिशिष्ट सात

सुपरिवेक्षण गरेका स्नातकोत्तर शोधपत्रकोसूचीहरू

शोधार्थीको नाम	शीर्षक	प्रकाशन वर्ष
अम्बिकादेवि रिमाल	खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसादका खण्डकाव्यकारिताको वर्णनात्मक अध्ययन	२०४३
कुसमाकर न्यौपाने	पैयुँखोले लोकगीतको वर्गीकरण र विश्लेषण संकलन	२०४४
अम्बिकाप्रसाद रेग्मी	उपन्यासकार खड्कबहादुर सिंह	२०४५
लेखराज खतिवडा	मुनामदन खण्डकाव्यको कृतिपरक विवेचना	२०५३
उमा चन्द्र	वैतडेली सांस्कृतिक कथाहरूको संकलन र वर्गीकरण अध्ययन	२०५३
घनश्याम दाहाल	राजेश्वरी खण्डकाव्यको कृतिकाव्यको कृतिपर अध्ययन	२०५३-५५
सुमित्रा न्यौपाने	कृष्ण गौतमको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन	२०५४
जगन्नाथ जाशी	डोटेली धमारीको सङ्कलन र अध्ययन	२०५५
सागरमणि पाण्डेय	मन्जु काँचुलीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन	२०५५
मुरारिप्रसाद पराजुली	हाँसेर उसका ओठले (कविता संग्रह)	२०५६
प्रकाशप्रसाद कोइराला	जंगबहादुरको वेलायतयात्राको कृतिपरक विवेचना	२०५६
पदप्रसाद नेपाल	फूल जस्तै (कविता संग्रह)	२०५७
विष्णुभक्त उपाधय	बभ्वाङ्गी थलाराका प्रमुख फागहरूको सङ्कलन र विश्लेषण	२०५८
प्रेमराज जैसी	बभ्वाङ्गी धमारीको संकलन र अध्ययन	२०५८
रामप्रसाद उपाध्याय	बभ्वाङ्गी डेउडा गीतको अध्ययन	२०५८
गशेशदत्त लेखक	नेपाली साहित्यमा वैतडी जिल्लाको योगदान	२०५८
लक्ष्मी नारायण मिश्र	खण्डकाव्यकार सिद्धिचरण श्रेष्ठ	२०५८
प्रमिला के.सी.	गोधूली संसार निबन्धसंग्रहका निबन्धहरूको कृतिपरक अध्ययन	२०५९
रामचन्द्र भट्टराई	मृत्युञ्जय महाकाव्यको सङ्क्षिप्त अध्ययन	२०६०
बालदेव प्याकुरेल	चितवन प्रतिनिधि कवि र तिनका कृतित्वगत विशेषता	२०६०
हरिप्रसाद अधिकारी	श्रीकृष्ण चरित्रकाव्यको कृतिपरक अध्ययन	२०६०
गणेशदत्त अवस्थी	वैतडेली व्रतबन्धका सांस्कृतिक फागहरूको अध्ययन	२०६१
बिन्दा मैनाली	जयशङ्करप्रसादको 'आँसू' र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'आँसु'को तुलनात्मक अध्ययन	२०६१
रीताकुमारी भुजेल	पुण्यप्रसाद खरेलको कथाकारिता	२०६१
अनिलकुमार भट्ट	वासुदेव भाइसावको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व अध्ययन	२०६२
निर्मलाकुमारी शर्मा	आर. डी. प्रभास चटौतको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व	२०६२
तुल्सीराम घिमिरे	'महाराणा प्रताप' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन	२०६२

बलभद्र भारती	गोपालप्रसाद रिमालका कवितामा युगबोध	२०६२
संगीता वराल	नेपाली बालनाटकको अध्ययन	२०६२
पार्वती घिमिरे	गीतकार दैवज्ञराज न्यौपाने	२०६२
रमा शर्मा	देवकोटासम्बन्धी अध्ययन परम्परा	२०६३
नवराज अवस्थी	वैतडेली शिगास चैतको अध्ययन	२०६३
शारदा पोखरेल	पृथ्वीराज चौहान महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन	२०६३
राधा न्यौपाने	समालोचक बावुराम आचार्य	२०६४
वासुदेव पाण्डे	शाकुन्तल महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन	२०६४
कृष्णदत्त पन्त	कवि पूर्णानन्द भट्टको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व	२०६४
पुस्करनाथ रिजाल	प्रमियस महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन	२०६४
डिल्लराम ढकाल	श्रुति सौरभ महाकाव्यमा अलङ्कार विधान	२०६४
जनार्दन भट्टराई	भानुभक्त पोखरेलको खण्डकाव्यकारिता	२०६५
मानबहादुर बोहरा	लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यमा छन्दोविधान	२०६५
नारायण खकुरेल	पदमराज जोशी प्रभातको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व अध्ययन	२०६५
महेश ढकाल	रेवतीराज भण्डारीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व	२०६५
चन्द्रप्रसाद ढकाल	'लेक' लामो कविताको विषयगत अध्ययन	२०६५
भोजराज वोक्ती	सौरी खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन	२०६५
ईश्वरी गैरे	माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा करुण रस	२०६५
जीवलाल भुसाल	लेखनाथ पौड्यालसम्बन्धी अध्ययन परम्परा	२०६५
शोभा अधिकारी	पचास दशकका (वि. सं. २०५०- ५९) नेपाली प्रगतिवादी कविताको सर्वेक्षण	२०६५
माधवप्रसाद लामिछाने	भुवनहरि सिग्देलको खण्डकाव्यकारिता	२०६५
घनश्याम शर्मा	'तूली' खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन	२०६५
दीपक शर्मा	देवकोटाको खण्डकाव्यमा नारीपात्रको प्रयोग	२०६६
जनकबहादुर धामी	नेपाली साहित्यमा महाकाली साहित्य संगम योगदान	२०६६
त्रैलोक्यनाथ जोशी	मनिराज जोशीको जीवनी, अध्ययन र कृतित्व	२०६६
तीर्थराज जोशी	महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनीको तुलनात्मक अध्ययन	२०६६
गंगा शर्मा	भीमसेन थापा खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन	२०६६
अमृता भट्टराई	महेशविक्रम शाहको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन	२०६६
वेदकुमारी रिमाल	राजेश्वरी र भीमसेन थापा खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन	२०६६
तिलरूप अधिकारी	बालसाहित्यकार कल्पना प्रधान	२०६६
डोरेन्द्र कुमार यादव	समालोचक राम दयाल राकेश	२०६६
दीपकराज जोशी	भानुभक्तिय रामायणमा अलङ्कार प्रयोग	२०६७

केशवप्रसाद आचार्य	समालोचक तारानाथ शर्मा	२०६७
अम्बिका पौडेल	माधव धिमिरेका खण्डकाव्यका वस्तुस्रोत	२०६८
नारायणप्रसाद धिमिरे	माधव धिमिरेका कविताकाव्यमा प्रयुक्त लयढाँचा	२०६८
पुस्करराज भट्ट	उत्तरवर्ती नेपाली लघुकथामा व्यङ्ग्य	२०६८
रमेशप्रसाद शर्मा	नीरविक्रम प्यासीका कवितामा राष्ट्रिय चेतना	२०६८
उमेशप्रसाद धिमिरे	नेपाली महाकाव्यको सर्वेक्षण	२०६८
गीता शर्मा	सीताहरण खण्डकाव्यको कृतिपरक ववेचना	२०६८
सावित्री खनाल	डिल्लीराज अर्यालको खण्डकाव्यकारिता	२०६८
पुरुषोत्तम ज्ञवाली	'भिखारी' कविता सङ्ग्रहको कृतिगत अध्ययन	२०६९
भरत धिमिरे	दोलखा जिल्लाका प्रतिनिधि कथाकार र तिनका कथाकृतिहरूको अध्ययन	२०६९
पवित्रा मिश्र	सृजामाता खण्डकाव्यको विषय	२०६९
विजय पण्डित	उत्तरवती नेपाली कविताका प्रवृत्ति	२०७१
लक्ष्मी गौतम	'शकुन्तला' महाकाव्यको परिवेश विधान	२०७२
कल्पना रिजाल	शकुन्तला महाकाव्यको रस विधान	२०७२
रमेश काफ्ले	मुनामदन खण्डकाव्यमा भाषिक प्रयोग	२०७२
प्रभा बास्कोटा	महाकवि लक्ष्मीप्रसादका महाकाव्यको अध्ययन र परम्परा	२०७२
देवकला बराल	खेमराज केशवशरणको खण्डकाव्यकारिता	२०७२
रूपक अधिकारी	मुनामदन खण्डकाव्यमा रस विधान	२०७३
सन्तोष गौतम	'भिखारी' सङ्ग्रहका कवितामा पूर्वीय दर्शन	२०७३
यज्ञप्रसाद अधिकारी	मुनामदन खण्डकाव्यमा ध्वनि	२०७३
यज्ञराज दाहाल	रामायणमा रस विधान	२०७३
डम्बर बहादुर बुढा	मध्यपश्चिमाञ्चलको गजलको सर्वेक्षण	२०७३
चित्रा जोशी	नेपाली साहित्यमा सुदूर पश्चिमाञ्चल समाजको योगदान	२०७३
निर्मला चन्द्र	'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकमा सामाजिकता	२०७४
कृष्णप्रसाद न्यौपाने	उपेन्द्र बस्नेत पागलको काव्यकारिता	२०७५
कृष्णराज पुजारा	बझाङ जिल्लाको थलीनौबिसे क्षेत्रमा प्रचलित लोककथाको विधातात्वि अध्ययन	२०७५